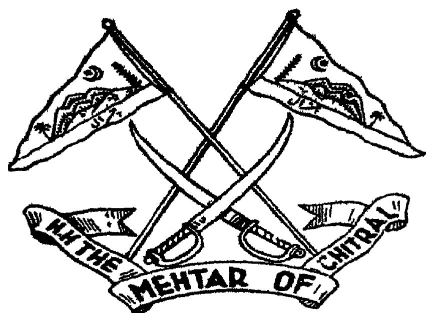

صحیفۃ التکوین

محمد ناصر الملک
(ہزہائینس والئے چترال)

جناب ہزہائینس محمد ناصر الملک صاحب مہتر آف چترال

احسن التحقیق فی مباحث التخلیق

المسمی بہ

صحیفۃ التکوین

مصنفہ

محمد ناصر الملک

(ہز ہائی نس والئ چترال)

پبلشر۔ محمد نصیر ہمایوں بی اے ریلوے روڈ لاہور

قیمت دو روپے آٹھ آنے

مجلد تین روپے

تعارف

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مٰلِکِ یَوْمِ الدِّیْنِ ط
وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی سَیِّدِنَا مُحَمَّدِ نِالنَّبِیِّ الصَّادِقِ الْاَمِیْنِ ط
وَعَلٰی اٰلِہٖ وَصَحْبِہٖ اَجْمَعِیْنَ ط اَمَّا بَعد بر ناظرینِ کرام صحیفه ہذا واضح
باد که باعثِ تسطیر و نظمِ آن کدام مقصدِ بلند آہنگ نبود مصنّف بے بضاعتی و کم
مایگی خود را کماحقه محسوس مے کند۔ زیرا که نه عالم علوم دینیه است و نه ماہر السنه یا
واقفِ اسرارِ فلسفیه پس ممکن نیست که داعیهٔ عجب و کبر یا در خاطرش خطور کند و
یا دعوی کمال از کسے که به تقصیر خود معترف است ظہور نماید وجه تسوید این اوراق

این که از زمان طالب علمی شوق تحقیق متعلق مباحث ارتقاء دامنگیر خاطر داشتم
چنانچه در ۱۹۲۳ء این مسئله را به طریق اختصار در سی و پنج ابیات منظوم نموده بودم
بعد فراغت از تعلیم نیز در مطالعه این نظریه فتوری به ظهور نیامد۔ بلکه در حین تلاوت
کلام مجید آیتی را که مفهوم آن موافق این نظریه بنظرم می آمد نوشته نگاه میداشتم۔
در اوائل ۱۹۲۷ء هنگامی که بغرض تحصیل تربیت عسکری در دهلی مقیم بودم
شغف از دیاد پذیرفته برآنم آورد که نظریهٔ مذکوره را قدری به تفصیل حلهٔ نظم بپوشانم
و در عرصهٔ شش ماه یک رساله منظوم مشتمل بر یک هزار و دو صد ابیات برمنصهٔ شهود
جلوه گر گردید۔ در همین اثنا برای چند روز اتفاق در لاهور افتاد و بعضی احباب به
[illegible] سر محمد اقبال مضامین کتاب را [illegible] فرموده لهذا از ۱۹۲۸ء
تا اوائل ۱۹۳۶ء [illegible] مطالعهٔ جدید ترین کتب متعلق این مباحث اشتغال
ورزیده ام و هر یک مسئله را که اهم دانستم جداگانه تحقیق نموده ام چنانچه امروز چیزی که
پیش نظر بوده [illegible] بعد از جد و جهد کامل بعد از مدت ده سال هدیهٔ ناظرین کرام

می نمایم۔

الله الحمد هر آن چیز که خاطر می خواست
آخر آمد ز پس پردهٔ تقدیر پدید

مصنف صحیفه را چون بے بضاعتی خود به دریوزهٔ اصطلاحات مجبور ساخت استمداً از ناظم مکتبهٔ علمیه مشرقیه دار العلوم سرحد جناب استاد مولوی عبد الرحیم نمود و امداد ے کافی و شافی یافت صحیفهٔ هذا را علامه مشرقی نیز در ۱۹۳۲ء به غور ملاحظه فرموده اند در بعض مسائل علم الحیات مشورهٔ اصلاح هم داده سعی مصنف را بنظر استحسان دیده اند۔

بعضے از دوستان می پندارند که منتهائے مقصد از تصنیف این رساله تطبیق مسائل قرآنیه با نظریات جدیدهٔ فلسفیه است و بر همین زعم خود این اعتراض را مبنی میکنند که نظریات جدیده هنوز بپایهٔ ثبوت نرسیده۔ اندرین صورت آیات قرآنی را با آن تطبیق دادن و بر آن محمول نمودن قبل از وقت و موجب ضعف در عقاید ملت خواهد بود۔ حاشا و کلا که کلام پاک او حق سبحانه و تعالی محتاج تطبیق باشد۔ ممکن نیست که گروهِ مسلمانان که ایمان بر حقانیت قرآن داشته با شهادت انفسیه فی العصر را در

دل خود یک لمحه هم جائے دهد حقیقت این که فلسفهٔ حکما را خواه قدیم باشد یا جدید فخر
بر آن است که احیاناً بعض نظریات آن مطابق ارشاد حق سبحانهٔ و تعالیٰ باشد ؎

ما ان مدحت محمداً بمقالتی　　　لکن مدحت مقالتی بمحمد

لیکن کسی که جویائے معارف قرآنی است و با مسائل فلسفه نیز شغف دارد - اگر درمیان
هر دو تطابق می بیند حرجش چیست و اگر معانی تنزیل بغیر تاویل با یک مسئلهٔ فلسفیه توافق
بپذیرد در اخفائے آن فائده یعنی چه؟ من نیز چون این مطابقت را مشاهده نمودم
شرح آن کردم و به سلک نظم در کشیدم که طلاب علم و عامهٔ مسلمین بغیر از کراهت
قلبی تحقیقات جدیده را قبول نمایند و تنفر حقایق را از خود دور سازند۔

در سنین ماضیه حال اقرب قبل التفسیر تفهیم المنار مثل سید مفتی محمد عبده
و علامه طنطاوی همچون تطابق را معلوم نموده اظهار آن را مفید دانسته اند و اینجا بحث
آن کوشیده ؎

نه من تنها درین خمخانه مستم　　　ازین می همچو من بسیار شد مست

اگر با این اعتذار هم فرمان برسد

ترسم که همی رانی زورق بسراب اندر   زادی بحجاب اندر میری بحجاب اندر

در جواب گوییم آمنا و صدقنا حقیقت الحقائق وراء الوراء است که از نظر ظاهربین محجوب است و محجوب شواهد باید اما درباره مشاهدات عالم مادی عرض خواهیم نمود۔

من سرّهٔ رازی از دیده تر شستم   اسرار جهان دیدم پنهان به کتاب اندر

اگر علامه مسیحی مثل الیور لاج یک آیت تورات را بزعم خود با فلسفهٔ جدیده تطبیق داده می‌توان گفت که هرگاه مذهب و حکمت بدل به مصالحت و مسالمت گردید چرا ما ازین حق محروم باشیم و با این همه شواهد آیات بینات اظهار حقیقت نه کنیم و دائرهٔ فتنهٔ اختلاف مذهب و حکمت را افزون نشانیم؟

قرآن مجید به اعتقاد جمله مسلمانان کلام قدیم حضرت رب العلمین است که تا قیامت غیر مبدل خواهد ماند وَاِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيْزٌ لَّا يَأْتِيْهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيْلٌ مِّنْ حَكِيْمٍ حَمِيْدٍ پشیمان

راست فرمودہ اند ؎

جمیع العلم فی القرآن لکن تقاصر عنہ افہام الرجال

ونیز گفتہ اند کہ معنئے ہر لفظ از قرآن مجید در ہفتاد پردہ محجوب و مستور است و ہر پردہ کہ ازان واشود معنئے جدید ہویدا مے شود کہ بالفاظ دیگر ظہور نور است بخیالِ احقر اگر فخر الدین رازی حکمتِ یونان را بہ قرآن دید خوب کرد و اگر امنطاوی فلسفۂ جدیدہ و حقائقِ سائنس را در قرآن یافت کارے مرغوب کرد حقائق قرآنیہ بالاتر از ہمہ است۔ قرآن مجید یک آئینہ ایست کہ مردم ہر عصر حسب استعداد خود تا بہ حدِ کمال کہ منتہائے علوم مروجۂ آن عصر است صورتِ کمالِ خود را در آن مشاہدہ می توانند نمود۔ و اگر بالفرض بقائے این دنیا بلیون ہا سال باشد انکشافِ حقائق در علوم مادیہ پنہان با معارفِ قرآنیہ دوش بدوش خواہد رفت ؎

ہست قرآن سر بسر گفتارِ حق نیز عالم جملگی کردارِ حق

کے بود کردار و گفتارِ خدا ہمچو قولِ ما ز فعلِ ما جدا

الحاصل علم انسانی ہیچ گاہ با علم سبحانی جل شانہٗ برابری نتواند نمود۔ و بناءً علی ہذا بعض اسرارِ قرآنی تا قیامت از فہم نوعِ انسانی بالاتر خواہد ماند۔ وَمَآ اُوْتِیْتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِیْلًا ؕ

تو درونِ غارِ گشتہ مبتلا　　مقصدت بیرونِ اقطارِ سماء

ہست قرآن لیسمانی زان طرف　　ارگرفتی این سرِش بر الاتخف

بعضی از ناصحانِ نکتہ چین چنین میفرمایند کہ در نظم خود الفاظِ عربیہ بکثرت استعمال نمودہ ئید۔ کہ فارسی جدید ایران حمل آن اثقال نتواند کرد۔ التماسِ احقر این است کہ فارسی اختصاصی بہ ایران ندارد بلکہ اکثر اقطاع ماوراء النہر و بدخشان و افغانستان بہ آن تکلم میکنند و فارسی در بلادِ ہندوستان ہم ازین ممالک شیوع یافتہ نہ کہ از ایران۔ فارسئ ہندوستان ہمان لغت اہلِ ماوراء النہر و بدخشان و افغانستان است کہ از عہدِ سلطان محمود غزنوی تا عصر بابری در خطۂ ہندوستان نفوذ و شیوع داشت۔ پس اگر التزام لغت ایران نکردہ شود چندان حرج نخواہد بود۔ اصطلاحات

علمیہ را در عربی توان جست۔ نہ در ژند واوستائے زردشت البتہ بنا بر ضرورت اگر کدام الفاظِ غریبہ یا ترکیبِ غیر مانوس استعمال شدہ باشد امید از ناظرین کرام این کہ عفو و اغماض را کار خواہند فرمود بہ مقولۂ صادقہ خذ ما صفا ودع ما کدر عمل خواہند نمود ؎

آدمی از سہو و خطا پاک نیست　　آب روان بے خس و خاشاک نیست

ہر فصل این صحیفہ را تبرکاً آغاز بیک آیت از آیاتِ کلام مجید کردہ ام و در آخر ہر دو حصص این صحیفہ یک تتمہ نوشتہ ام کہ تطبیق مسائلِ جدیدہ با آیاتِ مقدسۂ کلام مجید در آن مندرج است ؎

شد زتائیدِ اللہ العالمین
بینِ عقل و نقل تطبیقِ حسین

محمد ناصر الملک

بسم اللہ الرحمن الرحیم

دیباچہ

چه خوش گفته است نامی سخندان — که رحمت باد بر روحش فراوان

خدا در انتظار حمد ما نیست — محمد چشم در راه ثنا نیست

محمد حامد حمد خدا بس — خدا مداح شان مصطفیٰ بس

چه نسبت حمد مخلوق الٰهی — بحمد کردگار خالق حی

به کنه ذات او ادراک را راه — نباشد هیچ گه بی قصه کوتاه

بجز دل تو نه رخش آفاق — نه شد زیر جبل خوش نیاق

زسرِ نفس آگاہی ندارم   بہ آن ایوانِ عالی نیست بارم

کنم یک مختصر بحثے زعالم

بہ صدق و کذبِ آن اللّٰہ اعلم

صحیفۃ التکوین

فہرست مضامین

صحیفۃ التکوین

افتتاحیہ

مشتمل بر دو فصول

۱- فصل اول - در بیان ترقی علوم عقلیہ در زمانۂ حال و انکشافات عدیدۂ جدیدہ و سبب تالیف کتاب

۲- فصل دوم - در بحث نظام انجم و رویۂ حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نسبت بدان باشد -

سخن از مطرب و مے گوی و راز دہر کمتر جو
کہ کس نکشود و نکشاید بحکمت این معمّا را

فصلِ اوّل

در بیانِ ترقیِ علومِ عقلیہ و انکشافاتِ عدیدہ جدیدہ در زمانۂ حال و سببِ تالیفِ کتاب

یُؤْتِی الْحِکْمَۃَ مَنْ یَّشَآءُ ۚ وَمَنْ یُّؤْتَ الْحِکْمَۃَ فَقَدْ اُوْتِیَ خَیْرًا کَثِیْرًا ؕ وَمَا یَذَّکَّرُ اِلَّاۤ اُولُوا الْاَلْبَابِ ۝

بودم اندر فکرِ آغازِ کتاب — اندر رجا و یاس در دل پیچ و تاب

زیرِ گلستانِ میدانی خیال — پیشم آمد حافظِ شیریں مقال

ف ۱ میدہد دانش ہر کہ را خواہد و ہر کہ دادہ شد او را دانش پس ہر آئینہ دادہ شد نیکوئی بسیار و پند پذیر نمی شوند مگر خداوندانِ خرد۔ (تفسیر حسینی)

ف ۲ میدان یعنی صحرا۔

شمعِ جمعِ نخلبندانِ کلام | اہلِ دل را شعرِ او شربِ مدام
گفت بشنو پندِ پیرانِ کہن | بس کُن از رازِ فلک گفتن سخن
حل نگردد این معمّا از عقول | سعی و جہدت رائگان است و فضول
نیست کس رہبر ترا در این طریق | بیہدہ ضائع مکن فکرِ دقیق
از مَی و مطرب سرودن شاعری است | در دو چشم سادہ رویان ساحری است
دردِ سر آرد تفکّر در جہات | از لبِ ساقی بجو آبِ حیات
من ز پندِ حافظِ عالی جناب | کردہ ترکِ عزم چوں رفتم بخواب
ناگہاں آمد سروشے[۲] از سما | رُوئے گیتی شد ز نورش پُر ضیا
گفت تا کے از حقائق غافلی | باعثِ صد ذلّت است این کاہلی
من ز اہلِ جنت آوردم پیام | از غزالی[۳] نیز از رازی[۴] سلام

---

[۱] یعنی پیش از تو در شعر پارسی کسی این بحث را ننوشتہ۔

[۲] سروش بمعنی فرشتہ

[۳] حجۃ الاسلام امام محمد غزالی رح

[۴] امام فخر الدین رازی مفسر

منتظر بونصر[1] هست و بوعلی[2]	که شود این شمع هیئت منجلی
روح ایران شهری[3] از فرط سرور	در قصور جنت افگنده است شور
مرشد رومی[4] امام معنوی	مر ترا داد افزون وزن مثنوی
مرد مومن را برائے معرفت	رَبِّ[5] زِدْنِی عِلْمًا شد مرحمت
نیست نومیدی صراط مستقیم	هست فَوْقَ[6] کُلِّ ذِی عِلْمٍ عَلِیْم
مطلب تو کشف اسرار است و بس	رهبر تو فکر طرار است و بس
تو نداری ذوق شعر و شاعری	که کنی وصف بتان آذری
قول دانایان نویس اندر کتاب	باز گو وَاللّٰہُ اَعْلَمُ بِالصَّوَاب
علم کنه این حقائق بالکمال	کس نه دارد غیر رب ذوالجلال

[1] ابونصر فارابی حکیم مشهور
[2] شیخ ابوعلی سینا
[3] حکیم ایران شهری که او را استاد ابن بوعلی میگفتند
[4] مولانائے رومی مصنف مثنوی۔
[5] رب زدنی علما۔ اے پروردگار من زیاده کن علم مرا۔
[6] فوق کل ذی علم علیم بالاے هر دانشمند دانشورے است ـــ کنه کسی حقیقت

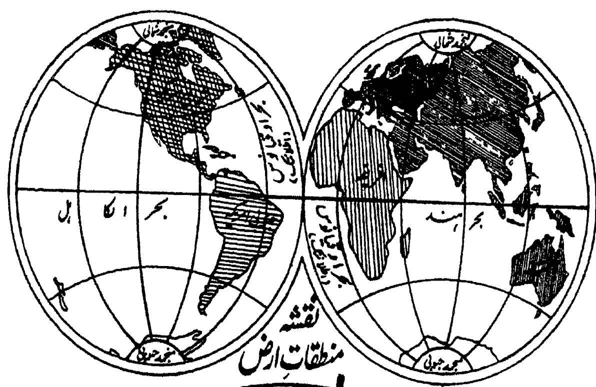
ہست جزوِ اعظمِ امرِ خدا	تاکنون از درکِ[1] ما در اختفا
عالمِ حق بحرِ ناپیدا کنار	علمِ ما را کمتر از قطرہ شمار
راست گفت آن حافظِ صاحب ہنر	کس نداند رازِ خلقت سربسر
مطلبِ شعرش اگر باشد چنان	شکلِ دنیا را معمائے بدان
اندریں جا نیز معذورش بدار	ہر زمانے را دگر باشد عیار[2]
علمِ ارض آں وقت چوں ایں ہم نبود	یک معما شکلِ سطحش مے نمود
ملکِ امریکا دگر روئے جہان	بود ناپیدا بہ نزدِ مردمان
ایں عقیدہ داشت جا اندر قلوب	زیستن نتوان زخطِ[3] سمتِ جنوب
ز استوا تا رأسِ سرطان تا بہ چین	ربعِ مسکون است نامِ این زمین
علمِ ما در این وطن محدود بود	راہِ ما بیرون ازیں مسدود بود

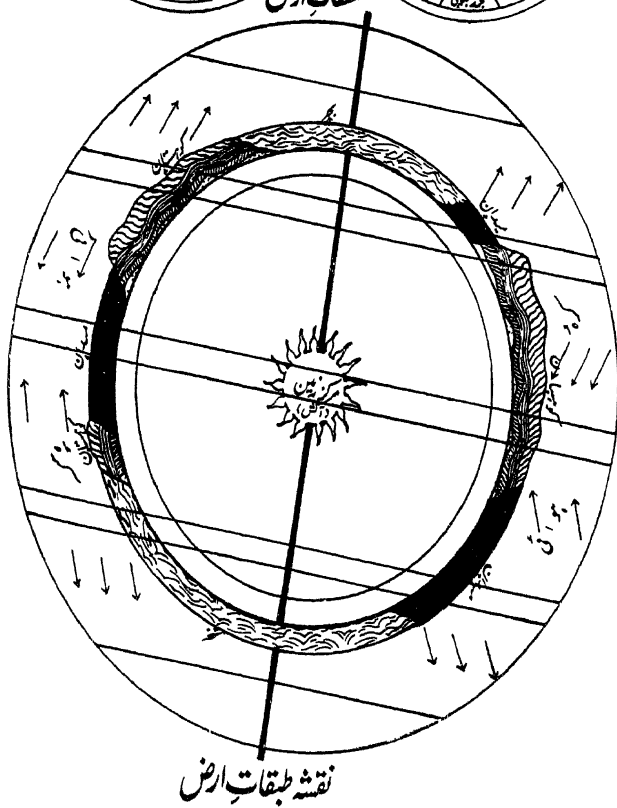
۱ درک یعنی فہم

۲ عیار اندازہ

۳ یعنی قدما را عقیدہ این بود کہ در جنوبِ خطِ استوا زیستن اندر آن محال است۔

نقشہ منطقاتِ ارض

نقشہ طبقاتِ ارض

لیک بر قولش نبودی گوش کس | می سرود از رائے خود ہر بوالہوس

گفت آن یک ارض باشد پہن[1] و پشت | وان دگر نزدید او را می نوشت

بی ستون گفت آسمان را کبریا | زد ستون[2] از قاف تیرش قوم ما

کس نمی بست از سر ہمت کمر | تا کند گرد زمین خود سفر

گفتگو اندر محافل داشتند | قوم را از کار غافل داشتند

از بیابے آمدے صبح و مسا | از حرور سیف و از برد شتا

اہل فکرت را تحیر بار بود | ہمت عامی درین راہ خوار بود

قصۂ تخلیق دنیا ہمچنیں | کس نمی فہمید آغاز زمین

داشت گر این علم را مرد حکیم | بودش از اظہار آن صد ترس و بیم

نار بطن ارض نامعلوم بود[3] | علم ما در بحث این معدوم بود

---

[1] پہن بمعنی فراخ۔ [2] در زمین کو ظہن و ارشاد الطبیعین غیرو ازین قسم مسایل دیدہ می شود
[3] این ہمی از مسایل مسلمہ یکے ازین زمانہ است کہ جوف ارض پُر از معادن گداختہ میدانند۔

بر زمین تخلیق کوه و اودیه[1] | آبِ دریاها و ریگِ بادیه
نوعِ حیوانات گوناگون رنگ | در بحار انواعِ ماهی و نهنگ
بر هوا تجدیف[2] طیرانِ طیور | بر زمین این کرمکانِ مار و مور
بیشه و غابات[3] دشت و کوهسار | در بساتین[4] نخلِ خرما و چنار
صورتِ هستی چگونه یافتند | این ردائے[5] زندگی چون بافتند
رازِ خلقِ[6] نوعهائے زندگان | کس نمی فهمید پیش از این زمان
شمس و سیّارات و انجم سربسر | نیز این نزدیک تر جرمِ قمر
هیئتِ جمله زما اندر حجاب | بود تا بودیم محوِ خورد و خواب
بر حقائق بحث بس مشکل نمود | حیرت این جا بر سرِ حیرت فزود
زانکه ما علم و هنر بگذاشتیم | پرچمِ جهلِ کهن افراشتیم

سلہ اودیہ جمع وادی — سلہ تجدیف پر زدن
سلہ غابات جمع غابہ یعنی بیشہ — سلہ بساتین جمع بستان
سلہ ردا چادر — سلہ یعنی کس نمیدانست کہ انواع مختلفہ حیوانات چہ طور صُوَرِ موجودہ را پذیرفتند

شهریاران از سرِ ذوقِ حروب — علم و فن را کرد زائل از قلوب

خونِ مردم را حلال انگاشتند — دین را افسانها پنداشتند

گشت گم در غلغلِ آوای کوس — رازِ حق جستن ز آفاق و نفوس

حکمتِ نورستهٔ اسلامیان — شد غریقِ شورشِ غوغائیان

جهل و نادانی بیک سو رخنه کرد — گشت اهل الرائے هر بیهوده مرد

شرح و تفسیرِ کلام الله را — بر حکایت هائے پیشین شد بنا

کانِ حکمت بست قرآنِ مبین — غفلت از آن کرد قومِ مسلمین

از کتابِ حق نه جسته رازها — در پئے یونانیان[1] رفتیم ما

علمِ یونان ناقص و ابتر بود — علمِ قرآن کامل و برتر بود

از فلاطون و ارسطو تا بہ کے — سوخت علمِ کهنه چون خشکیده نے

عقلِ انسان زد به اوجِ علم چنگ — از تگاپوئی جوانانِ فرنگ

---

[1] حکمائے بجائے اینکه عقلِ خود را بکار برند تقلیدِ کورانهٔ قیاساتِ بطلیموس کردند

رازِ گیتی جملہ را معلوم شد ‏ — ‏ شکل چون گویش بما مفہوم شد

ہست معلوماتِ عام ہر کسے ‏ — ‏ بیشتر اکنون ز رفتاری بسے

زانچہ فہمیدے فلاطون اندکی ‏ — ‏ بیشتر آن دانند ہر یک طفلکی

مردمان رفتند بر گردِ زمین ‏ — ‏ شد ہویدا رازِ شکلِ سطحِ این

شاہدانِ این کہ افگندیم بن ‏ — ‏ گوییم از پیمائشِ وی یک سخن

از محیطِ ارض گفت نکتہ سنج ‏ — ‏ ہست یکصد کم الوفِ بیست و پنج

در حسابِ میل قطرش آمدہ ‏ — ‏ ہفت ہزار و نہ صد و ہم شانزدہ

از کنی پیمائشِ سطحِ جہان ‏ — ‏ یک مربع میل را میبار دان

---

۱ وقت علم ارض فی زمانہ ترقی بے اندازہ نمودہ [illegible] را در جملہ علوم ہست۔

۳ محیط ارض بیست و چہار ہزار و نہ صد میل است۔

۴ قطر ارض ہفت ہزار و نہ صد و شانزدہ میل [illegible] ارض [illegible]
و این میان [illegible] مربع میل [illegible]
و [illegible]
ہزار مربع میل [illegible] است۔

از کرورِ بیست کم کُن در شمار　　بیست و نه لک نیز شصت و هفت هزار

منقسم دان این همه را سر بسر　　چار سُو در قطعهاے بحر و بر

هست با سبعین الوف اندر بحور　　نوزده لک هم چهار و دَه کرور

ربعهٔ اقطاعِ خشکی یاد دار　　پنج کرور و نیم شصت و سه هزار

هست بست و هفت و نصفِ لک ازین　　غرق زیرِ ثلجِ قطبینِ زمین

مبتدی داند که هست آب و هوا　　مختلف در منطقاتِ ارضِ ما

استوا[1] دارد بهاراں جُمله سال　　برف[2] دائم در جنوب و در شمال

شام[3] در امریکه باشد صبحِ ما　　صیف[4] ما سُوئے جنوب آرد شتا

بطنِ دنیا دارد از بس احتدام　　سنگ و آهن یابد آنجا انهمام

---

[1] در ممالکی که زیرِ خطِ استوا اند همواره موسم و طُولِ روز و شب یکساں میباشد۔

[2] قطبِ شمالی و قطبِ جنوبی همواره یخ بسته و منجمد اند

[3] شبِ ما روزِ امریکا و روزِ امریکا شبِ ماست۔

[4] هرگاه در شمال خط استوا موسم گرما باشد در جنوب آن زمستان می شود۔

در زبانِ حال یابد شیخ و شاب　　علتِ این جمله را اندر کتاب

علم اجرامِ فضائے آسمان　　نیز بیش است این زمان از سابقان

دوربین اجرام را نزدیک کرد　　سطحِ مہ تردید ہر تشکیک کرد

بنگر اندر دوربینی ماہ را　　تا درون پردہ یابی راہ را

کوہ ہا بینی دران و دشت ہا　　کان گواہی میدہد بر قولِ ما

نیز جدّ و جہدِ دانائے حکیم　　حل نمود اسرارِ ادوارِ قدیم

منکشف شد رمزہائے ارتقا[1]　　آنچہ بود از چشمِ ما در اختفا

مغربی[2] در اندلس[3] آموخت فن　　پس بران افزود از عقل و فطن

عقدہائے دہر را حل کرد او　　اختلافِ ما نشد حل در وضو[4]

---

[1] ارتقا یعنی ترقی موجودات از حالت سادہ اولین بہ صورِ مختلفہ۔

[2] مغربی اہلِ اروپا۔

[3] اندلس مردم اروپای علم حکمت اور مدارسِ اسلامیہ اندلس آموختند

[4] نعوذ باللہ کہ استحقارِ وضو مراد نیست۔ بلکہ توجہ ذہنیت علما است کہ در حل مسائل نمی کوشند

ما چو کودک گرد کوئے می دویم — ہمچو ایشان کے بہ منزل پے بریم

او چو طائر رفت در جوّ فضا — ما بہ کبر و بغض و کینہ مبتلا

بعد عمرے با ہمہ جہدِ عظیم — کشفِ رمزے می کند مردِ حکیم

لیک بحثِ جملہ اسرار کمن — ہست در قرآنِ ربّانی علن

محو اندر معجزۂ قرآنِ حق — می نویسم در ہمین دو سہ ورق

آنچہ دیدستم بہ قرآنِ کریم — حلِ آن اسرار ادوار[1] قدیم

علمِ حکمت را بہ قرآن یافتن — اہل را اندر بدخشان یافتن

ہست کارِ عالمانِ نکتہ رس — نے چو من پابستۂ بندِ ہوس

آنچہ میخواہم نوشتن سربسر — شغل بیکاریست نے چیزِ دگر

مقصدِ تسویدِ اوراق است این — نیست جنگِ ارتقا[2] با علمِ دین

---

[1] ادوار جمع دور۔

[2] ارتقا: خلاصۂ مطلب این کہ مسئلۂ ارتقا ضدِ عقاید دینیۂ مسلمانان نیست بلکہ در قرآن مجید جا بجا اشارت بہ این مسئلہ یافتہ مے شود

هست قرآن سر بسر گفتارِ حق — نیز عالمہا ہمہ کردارِ حق

کے یکے بود کردار و گفتارِ خدا — ہمچو قولِ ما ز فعلِ ما جُدا

گویم از تخلیقِ مادہ در شروع — میرسانم تا بہ تفریقِ فروع

ذکرِ ہر یک مرحلہ از ارتقا — در کلامِ حق نمایم مرترا

گفت مارا این ہمہ رازِ نہان — ہادیٔ برحق رسولِ انس و جان

با تو گفتم مدعائے این کتاب — از خُدا خواہم کہ گردم کامیاب

من ز بس کم علم و نافہمیدہ ام — خوشۂ یک نے و ز خرمن چیدہ ام

خوشہ چین از اہلِ دولت کے بود — پیشِ صاحب خرمن اُو لاشے بود

مرد باش و اختراعِ تو بکن — تو ممان چو من بہ میدانِ سخن

ہم بہ این میدان نیم من شہسوار — ہیچ دعوائے ندارم زینہار

یک کتابے مے نویسم سرسری — تا بیابد مبتدی زان رہبری

اخذ کردم این مضامینِ قشنگ — از تصانیفِ حکیمانِ فرنگ

در لغت کرداست امدادِ عظیم	اوستادم مولوی عبدالرحیم[1]
بہرِ تصحیحِ مطالب بیشتر	تذکرہ[2] میداشتم پیشِ نظر
اخذِ ہر مطلب ز ماخذ میکنم	من فقط تسویدِ کاغذ میکنم
بحثِ مجمل ہست این گفتارِ من	نیست در مقدورِ شرحِ این سخن
دستۂ از خوشہ چینی ہائے من	وائے براین مختصر کالائی من
قبل از شرح و بیانِ ارتقا	از نجوم و اختران گویم ترا
شد ز بحثِ نجم آغازِ کتاب	پس ہیولٰے تا بہ جرثومے[3] بہ آب
بعد ازان آید صعودے سربسر	تا بہ دورِ آدمِ والا گہر
جانِ تازہ داد مشتِ خاک را	خم کنم پیشش سرِ افلاک را

۱؎ ناظم مکتبۂ مشرقیۂ اسلامیہ کالج پشاور

۲؎ تذکرہ مصنفۂ حضرت علامہ مشرقی

۳؎ جرثوم کہ جمع آن جراثیم است بمعنی حیوان صغیر کہ در خوردبین بنظر مے آید

یاوری جو یم ز رب العالمین　　خالقِ روح و سماوات و زمین

راهِ من مشکل تر است از هفتخوان　　استعانت یا الٰه المستعان

بعد بسم اللہ مجریہا بہ یم
نہ ورق افگندم خداوند اکرم

باش در شب چو سیر آسمان کن تماشائے طلسم اختران + شمع ہا بینی بہ ہر سو مشتعل ہر یکے را جائیگاہے مستقل

فصلِ دوم

در بحث نظامِ انجم و رؤیاء حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم در آں بارہ

وَلَوْ اَنَّ مَا فِی الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَۃٍ اَقْلَامٌ وَّالْبَحْرُ یَمُدُّہٗ مِنْ بَعْدِہٖ سَبْعَۃُ اَبْحُرٍ مَّا نَفِدَتْ کَلِمٰتُ اللّٰہِ ط اِنَّ اللّٰہَ عَزِیْزٌ حَکِیْمٌ [1] (لقمان)

چیست این سقفِ بلندِ سادہ بسیار نقش
زین معمّا ہیچ دانا در جہان آگاہ نیست

باش در شب محو سیرِ آسمان کُن تماشائے طلسمِ اختران

---

[1] واگر آنچہ در زمین است از درختان قلمہا و دریا ہا سیاہی بود۔ مدد میکند آنرا بعد ازین دریا ہفت دریائے دیگر بپایان نرسند معلومات خدا۔ ہر آئنہ خُدا غالب و با حکمت است (تفسیر حسینی)

شمع ہا بینی بہ ہر سو مشتعل | ہر یکے را جایگاہے مستقل
در میانِ این مصابیحِ[1] منیر | اختراعِ قدرتِ ربِّ قدیر
چند انجم جا نبینی روان | جملگی یک سو مثالِ کاروان
انجمِ ساکن ثوابت نام شان | انجمِ گردان را تو سیّارہ بخوان
گوید ت حافظ نداند ہیچ کس | این معمّا را کہ مشکل ہست بس
فہم ما بازی درین جا باختست | عقلِ ما این جا سپر انداخت است
گرچہ شیرازی بگوید این چنین | لیک نومیدی بود اِثمٌ مبین
رَبِّ زِدنِی عِلماً ہر دم بگو | زانکہ فرماید خدا لَا تَقنَطُوا[2]
از قیاسِ عالمان گویم سخن | تا کشاید بر تو این رازِ کہن
این ہمہ سیارہ ہائے خوش خرام | منسلک جملہ بہ سلکِ یک نظام
گردشے دارند گردِ شمسِ ما | در فضا ہر لحظہ مشغولِ ثنا

[1] مصابیح جمع مصباح بمعنی چراغ

[2] لا تقنطوا مشوید نا امید

ہست قرآن ہم باین شور ہمنون	اخذ مطلب کن ز کُلٌّ یَّسْبَحُوْن[1]
ارضِ[2] ما در سلکِ ایشان منسلک	در طوافِ شمس ہر دم منہمک
شمس دارد جائے در وسطِ نظام	زان نظامِ شمس این را گشت نام
در فضا گردان بہ گردِ آفتاب	نہ ز سیارات بینی در شتاب
آنکہ این دُرہائے دانش سفتہ اند	چار[3] اقرب پنج البعد گفتہ اند
گردِ شمس اول عطارد مے دود	بعد ازان نوبت بہ زہرہ مے رسد
ثالث اند اجرام اقرب این زمین	زان سپس مریخ آید چار مبین
تو عطارد را ز شمسِ ضو فشان	سہ کرور و شصت لک میلش بدان
در حسابِ میل خواہی قطرِ این	سہ ہزار و سی بود آن بالیقین

[1] کُلٌّ فِیْ فَلَکٍ یَّسْبَحُوْنَ ہر یکے در فلکی شناوری میکند و ازین لفظ شناوری معلوم شد کہ قرآن مجید آسمانہا را جامد ندانستہ۔

[2] ارضِ ما در سلک سیارہائے نظامِ شمسی منسلک است۔

[3] چار اقرب پنج ابعد یعنی چہار سیارہ بہ شمس قریب تراند و پنج سیارہا بعید تر۔

بُعدِ زہرہ چُون حکیمی حل نمود / شش کرور ہفتاد و دو لک میل بُود

طُول قطرش با تو گویم در شتاب / ہفت ہزار و ہفصد آمد در حساب

دُوریٔ دُنیا بود اندر شمار / نہ کرور و بست و ہشت لک نہ ہزار

نزدِ دانا بُعدِ مریخ آمدہ / پانزدہ لک با کرورِ چہاردہ

کرد چُوں تخمین قطرش نکتہ دان / چار الف و دو صد و سی بود آن

بعد از مریخ در وسطِ نظام / یک خلائے پہن آ باشد مقام

در حسابِ میل عرضش از شمار / پانزدہ لک کم کرور و سی و چار

خرد تر سیارگان اندر فضا / جائے خود دارند بینِ این خلا

نامِ آن ہا را سیارکے نہم / حالِ آنہا مختصر کردم رقم

نیمۂ مثلِ شہابِ ثاقب اند / چند دیگر با کلان تر قالب اند

ہر یکے دارد مدارِ خویشتن / ہر یکے رقصد بہ تارِ خویشتن

میدہند اینان بہ اربابِ ہنر / از یکے سیّارِ بشکستہ خبر

بود شاید در نظام اندر قدیم ‎ ‎ اغلبا دیگر یکی جرم عظیم

بر شکست آن جرم از اسباب چند ‎ ‎ پارہایش این کہ می بینی نژند

آنکہ باشد از سیارک ہا کلان ‎ ‎ پنج صد میل است طولِ قطرِ آن

از خلائی پر سیارک بگذریم ‎ ‎ ہست اجرامِ کلان تر بر پریم

پنج دیگر اند سیّارِ برون ‎ ‎ مشتری ہمدش زحل تا نپتیون

چون نہم سیّارہ دید عین الیقین ‎ ‎ بہرِ او نامِ فلاطو شد یقین

در حسابِ میل آمد در بیان ‎ ‎ بُعد و قطرِ این ہمہ سیّارگان

مشتری باشد ز شمس مشتعل ‎ ‎ سی و سہ لک ہم کرورِ ہشت و چہل

طولِ قطرِ مشتری را یاد دار ‎ ‎ پنج صد ہشتاد و شش آمد ہزار

بُعدِ خورشید از زحل پیمودہ گشت ‎ ‎ شصت لک باشد کرور ہشتاد و ہشت

کرد چون دانائی ہیئت دان شمار ‎ ‎ قطرِ آن ہفتاد و سہ آمد ہزار

ہفتمین سیّارہ اورانوس نام ‎ ‎ در فضا بُعد از زحل دارد مقام

باکروری یک صد و هفتاد و هشت | بهر بعدش نوزده لک جمع گشت

قطر آن نزد حکیم ذی وقار | نه صد آمد نیز سی و یک هزار

در میان طائفان آفتاب | نفشیون هشتم بود اندر حساب

دو کرور و هم لکوک هشتاد و چار | کم کن از سه ارب بعدش یاد دار

طول قطر آن الوف سه هزار | بیش از او را توس آید در شمار

چون ز جهد بسی شخص هوشیار | کرد پیمایش به میل ده هزار

از فلاطو تا به مصباح فلک | بود ده و صد سی هزار و چار لک

گفت دانا قطر آن را سر بسر | می ندانم از خطا و بیشتر

هست نامعلوم حالش این زمان | صحت اعداد نابود در گمان

باد و مریخ و زحل هم مشتری | با سه دیگر را هر ده در برتری

خط سیر شان بود بر گرد ما | چون طبق فوق طبق اندر فضا

رمز بحر و راه او قرآن کشاد | بر طرائق رفتن سبع شداد

غیر ازینها طایفانِ آفتاب — کوکبِ دُمدار و احجارِ شهاب

بحثِ اینان است در فصلِ دگر — تو بتو نظّاره‌ها را در نگر

گفتمت از جملهٔ ارکانِ نظام — هر یکے در گردشِ خود تیز گام

نزدِ دانایانِ پیشینه عُهود — مرکزِ افلاکِ سبعه ارض بُود

یک فلک میداشت هر نجمِ روان — همچو دولابے بگردِ ما دوان

سخت مثلِ آهن و چون شیشه صاف — گفت آن را هر که زد از عقل لاف

بر ثوابت[۲] فکرِ ایشان چون نتاخت — یک فلک بالائے کلِ افلاک ساخت

---

[۱] (حاشیه صفحه گذشته)

در قرآن مجید در یک جا خداوند تعالی فرموده وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ یعنی بتحقیق آفریدیم بالائے شما هفت راه‌ها و در دیگر جا فرموده وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا و بنا کردیم بالائے شما هفت اجسام سخت پس ذوقِ سلیم تواند دانست که سبع طرائق بجائے سبع شداد ساخته شده اند که مراد ازان سیارات و مدارِ ایشان اند۔

[۲] نزد حکمائے قدیم ثوابت را جائے در فلک الافلاک بُود۔

این[1] همه گرد زمین گردان بدند ‌ بهرِ ما این جمله سرگردان بُدند

نزدِ ایشان زیست اندر این زمین ‌ بهترین مخلوقِ ربّ العالمین

خود پسندی بُود در دلها نهان ‌ شمعدانِ ماست گفتند آسمان

احمدِ آخر زمان خیر البشر ‌ گفت بسیار ند دُنیا ها دگر

هست هر یک پُر ز مخلوقِ خدا ‌ آدم[2] و پیغمبرِ هر یک جُدا

چوں کسے جویائے رازِ حق نبود ‌ ماند این عقده برِ ما نا کشود

قولِ احمد را نکرده اقتدا ‌ مقتدی گشتند بطلیموس را

شمعِ حکمت را نه خود افروختیم ‌ این زمان از مغربش آموختیم

گفتم از سیارگان تا اختتام ‌ مے نهم بالا ازین منزل دو گام

---

۱ بنا برین عقیدۂ بطلیموس حکیم ناصر خسرو اظهارِ عقیدۂ فاسدۂ خود را کرده که مراد از عرشِ الٰهی زمین است که فرشتگان همه آسمانها گردِ آن طواف میکنند۔

۲ در تفاسیر به شرح آیۂ کریمه وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ این حدیث روایت شده فِیْ کُلِّ اَرْضٍ اٰدَمُ کَاٰدَمِکُمْ وَ نُوْحٌ کَنُوْحِکُمْ۔ الخ۔

از ثوابت اند کے سازم بیان — تا شوی آگہ ز سرِّ اختران

گر تو تعدادِ ثوابت خواستی — گوشِ جان بکشا بگویم راستی

از ہمہ ذرّاتِ ریگ اندر جہان — گفت آنہا را فزون تر نکتہ دان

جملۂ این ہا مثالِ شمسِ ما — بحرِ آتش سہمگین و شعلہ زا

ہم بہ قرآن است زینسان اندراج[1] — شمس را مصباح خوانند و سراج

گر ندانستی ہمین گفتارِ ما — غور کن بر رمزِ زَیَّنَّا السَّمَآءَ

در کلانیٔ قطرِ بعضی را کتاب — گفت میلِ سی کرور اندر حساب

کم ز نہ لک میل قُرصِ شمسِ ماست — فرق را بنگر برون از فہمِ ماست

آلۂ مقیاس[2] بر آنہا گُمار — درجۂ گرمی بود تا سہ ھزار

---

[1] در فرقانِ حمید در صفتِ آفتاب گفتہ وَجَعَلْنَا الشَّمْسَ سِرَاجًا و در بابِ ستارگان وَزَيَّنَّا السَّمَآءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ چونکہ سراج و مصباح ہر دو چراغ را گویند لہٰذا شمس و ستارگان را از یک نوع گفتہ۔

[2] آلۂ مقیاس الحرارت۔

باز گو اے صاحبِ عین الیقین	منکرِ دوزخ چہ فرماید درین
از زمین تا ثابتِ اقرب بما	چہار سالِ نور شد بُعدِ فضا
اکثر آن ہا زبس باشند دُور	از نظام ما ہزاران سال نُور
ہمچنان دارند بُعد از یک دگر	وسعتِ مخلوقِ خالق را نگر
فی دقیقہ سُرعتِ رفتارِ نُور	در حسابِ میل گفتہ ذی شعُور
یک لک و ہشتاد و شش آمد ہزار	نیز سہ صد و بست و شش اندر شمار
تا بہ سالے تو بکن این را حساب	معنئ یک سال نوری را بیاب
می دہند از کثرتِ خلقت نشان	شمس[ل] ہائے بیکرانِ کہکشان
خواست چُون تعداد آنہا ہوشیار	سی ارب دانم کہ تخمین شد شمار
گفتہ اند از کہکشانِ شمسِ ما	جملہ باشد در محیطِ یک فضا

[ل] نزدِ حکمائے دَوران کہکشان مجموعۂ شموسِ بیکران است کہ از سببِ بُعدِ مسافت بصورتِ معلومہ جلوہ گرمی شوند۔

شکلِ جمعِ این ثوابت اے حکیم	گفت در صورت چو دولاب[۱] عظیم
در سطبری[۲] نزدِ اربابِ شعور	هست مجمع هشت هزار از سالِ نور
سالِ نور قطرِ آن سه صد هزار	کرده ست تخمین حکیمِ پخته کار
گر نظام[۳] کهکشان را بنگری	هست این هم در خرامِ محوری
در مثال این جمع را بر کهکشان	بهرِ اعظم از ثوابت کن گمان
چون جزائر چند مجمع گرد این	مے توانی دید اندر دوربین
البعدِ شان را ز دولابِ نظام	در دو لک از سالِ نور آمد مقام
آن همه باشند جزوِ کهکشان	تابعانش در خرامِ جاودان
بس مجامع غیر ازین بینی دگر	در فضائے لامکانی منتشر

۱ دولاب بمعنی چرخ — ۲ سطبری در کلفتی

۳ نظامِ شمسی ما جزوے صغیر از اجزائے نظامِ کهکشان است و گرد نظامِ کهکشان تا مسافت دو لک سالِ نور عناقید و مجامع که حصه کهکشان اند منتشر می باشند و بیرون از آن مثلِ کهکشان دیگر مجامع نیز بسیار اند۔

در فضا بینی عنانِ قید سترگ — از مجره چندها یابی بزرگ

مجمعی را در حسابِ سالِ نور — هست بُعد از ما چهار و ده کرور

هست آنک دیگری مثلِ کهکشان — در فضای بیکران دیدن توان

کی شود باور به عقلِ ارجمند — این شموسند جمله تنها و نژند

ثابتات دارند اکثر در خرام — چند سیارات هم در نظام

هر یکی شمسِ نظامِ خویشتن — هر یکی بر ماسوی پرتو فکن

شمس با سیارگان تا نقشبین — گر رود از صفحهٔ هستی برون

بهر ما باشد همان یوم الیقین — کی رسد نقصان به عالم را از این

گر همی گویی ز راهِ جدال — جز در این دنیا حیات آمد محال

تو بگو این نفی شان بر ما است — چیست امکان بر وجود ایشان گواه

شعلهٔ برق اصلِ ماده بوده است — ماده جسمِ هیولی بوده است

چون چرا این یکسره [illegible] — [illegible]

کی رود با علم و حکمت همعنان | ملت فرسودهٔ نصرانیان
رهبر کامل محمد مصطفی | مر لبیب حل کرد این نکته بما
گوییت رؤیای ختم المرسلین | کاشف اسرار رب العالمین
در شب معراج شاه دوسرا | دید از امر خدا این ماجرا
اشتران رفتند سوی در قطار | در حساب افزون ز اعداد و شمار
یک به یک رفتند از صبح ازل | لیک ساقه همچنان پر بی خلل
هر یکی زین اشتران بی شمار | داشتند بر بالای پشت خویش بار
تا تماشایش کند شاه شهیر | بار یک اشتر بیاورند زیر
دید تربوز اندران صندوق ها | هر یکی در حجم چون دنیای ما
هر یکی آباد مانند زمین | کوهسار و دشت ها نیز این چنین
معترض بر این منشای بوالفضول | یاد کن رمز علی قدر عقول[۵]

---

۵ نحن معاشر الانبیاء نکلم الناس علی قدر عقولهم

این حدیثِ سرورِ خیر البشر　　رازِ عالم را کند حل سربسر

تو ببین سیارگان را جملگی　　همچو تربوز است شکلِ هر یکی

بار اشتر است تمثیلِ نظام　　در فضائے بیکران اندر خرام

در مثالِ این طلسمِ اختران　　گفت پیغمبر ز بارِ اشتران

تا درین جا عقلِ انسان کے رسد　　گاؤ به در سبزه زارِ خود چرد

از نظامِ شمس گویم قصۂ

تا رسد مر طالبان را حصۂ

صحیفۃ التکوین

حصہ اوّل

آغازِ دوانِ گشتنِ این زرّین طاس
انجامِ خرابیٔ چنین نیک اُساس
فہمیدہ نمی شود بہ معیارِ عقول
سنجیدہ نمی شود بہ مقیاسِ قیاس

حکیم عمر خیام نیشاپوری

فہرستِ مضامین

صحیفۃ التکوین حصہ اوّل

صفحہ	مضامین	نمبر شمار
۴۷	فصلِ سوم ۔ در تخلیقِ ذراتِ مادی و ظہورِ ہیولا و ارتقائے نظامِ کہکشان و بحثِ نظامِ شمسی در ذیلِ آن	۱
۶۴	فصلِ چہارم ۔ در بحث حالت اجزائے ہیولا بعد انتشار تا انجماد و آغازِ لیل و نہار	۲
۸۰	فصلِ پنجم ۔ در بیان منقسم شدن در بحر و بر و تخلیق صخورِ جبال و حجر	۳
۹۵	فصلِ ششم ۔ بیانِ حالتِ سطح ارض در آغاز زندگی و ظہورِ زندگان در آب و قوانینِ حیات ۔	۴
۱۱۳	تتمہ حصہ اوّل از صحیفۃ التکوین ثبوتِ مباحثِ گذشتہ از قرآن مجید و تطبیقِ معقولات با منقولات ۔	۵

فصل سوم

در تخلیق ذرات مادی و ظهور هیولا و ارتقائی نظام کهکشان و بحث نظام شمسی در ذیل آن

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

(آل عمران)

در نظام شمسی زمین و ماه قسمت آغاز در حالات شدید که

همانا در آفرینش آسمانها و زمین و آمد و شد شب و روز نشانه‌هایی است برای خردمندان. همانها که خدا را ایستاده و نشسته و به پهلوی خویش افتاده یاد می‌کنند و در آفرینش آسمان و زمین می‌اندیشند که پروردگارا اینها را باطل نیافریده‌ای، پاکی است ترا، پس نگاه دار ما را از عذاب آتش.

(تفسیر [illegible])

آن خداوندے کہ از صبحِ ازل / خالق ہست و رازق ہست و لم یزل

رحمتِ خلّاق در آغازِ کار / شُد ظہورِ قدرتش را خواستار

نے زمین نے شمسِ عالم سوز بُود / نے حسابِ صبح و شام روز بُود

گے زند عقل اندران وادی قدم / ثابت و سیّار در کتمِ عدم

خواست تا مخلوق را پیدا کند / بابِ رحمت را بعالم وا کند

داد امرِ کُن خدائی ذو العُلیٰ / در وجود آمد اثیر[1] اندر خلا

راز اصلِ حافراتِ[2] آن زمان / ہست پنہان از عقولِ مردمان

گفت دانا از اثیر و برق بُود / آمد ذراتِ مادی در وجود

این اثیر آمد بہ اول از کجا / از چہ پیدا گشت برقِ شعلہ زا

گرچہ میگوید یکے از عالمان[3] / این ز تاثیرِ زمان است و مکان

---

[1] اثیر بمعنی ایتھر یا فضائے نورانی استعمال شدہ۔

[2] حافرات بمعنی ارکانِ بنیادی کہ مادہ ازان بوجود آمدہ

[3] این سٹائن حکیم مشہور یہودی

مانده است این عقده بر ما ناگشود — حیرت این جا بر سر حیرت فزود

عاقل فرزانه از فکر و قیاس — بهر عالم می نهد زینسان اساس

نام این باشد قیاس برقیه[1] — زانکه گوید ماده از برق آمده

شد ز برق منفی[2] و مثبت[3] اثیر — جا بجا پر از گره هائے کثیر

گر بپرسد کس که برق مستنیر — چون گره افگنده در جسم اثیر

این سخن را نیست نزد ما جواب — پس بگو والله اعلم بالصواب

تجربه این گفته را با شنود — ذره ذری است نام آن شنود

معترض بر این سخن جمع کثیر — کرده اند انکار از جسم اثیر

نزد ایشان چون اثیر آمد خیال — بر خیالی این بنا باشد محال

گر اثیر از نوع موجودات نیست — لاجرم آن علت ذرات نیست

---

[1] قیاس برقیه (Electron Theory)

[2] و [3] برق مثبت و برق منفی (Positive and Negative Electricity)

می نویسم این جوابِ مستند — گفتهٔ صاحب کمال[۵۰] پُرخرد

علتِ ذرات بوده سربسر — بر دو قسمِ برق و یک چیزِ دگر

بر دو قسمِ برق را دانی چو خشت — این سوم را چون اجر باید نوشت

تو اثیرش گو و یا نور و ضیا — زین نیاید نقص در گفتارِ ما

همچنین امواجِ[۵۱] مقناطیس و برق — گر همی خواهی اثیرش چیست فرق

نور می بخشند از اجسامِ منیر — بود از حکمِ خداوندی اثیر

هر کجا باشد شعاعِ نور این جا چه کار — هست آن موجِ مسلسل یا شرار[۵۲]

چون شرار آید پدیدار پی به پی — بهرِ موجِ نور ناشی هست کی

[illegible] حسب توجیه — [illegible] صورتِ مادی وجودِ ذره[۵۳]

---

۵۰ سر اولیور لاج

۵۱ امواج مقناطیس و برق (Electro-Magnetic Wave)

۵۲ شرار [illegible] Photon را [illegible] مستعمل شده

۵۳ [illegible] ذرهٔ مادی [illegible] آن [illegible] موجودات موهوم است ـ

نیست این ذرات را دیگر وجود جز بہ موج نور افتادہ عقود

گر کشاید عقدہایش را خدا نیست گردد مادۂ ارض و سما

ہست در گرداب امواج ضیا چون حبابے عالم امکان ما

زین سبب گفتند اصحاب کمال جملہ موجودات را خواب و خیال

علت اولیٰ مادہ بود نور گر بپرسی از کجا کرد این ظہور

کس جواب این نماند غیر ازین بود آن امر خدائے عالمین

زین نزاع لفظہا برتر گذر بر رہ تحقیق حق شو رہ سپر

مادہ را از نیست خالق ہست کرد حکم کُن[۱] ہر ذرّۂ را مست کرد

بہر بحث ذرّہ صد دفتر کم است ذرّہ بنیاد نظام عالم است

امتحان ذرّہ کن در خود ببین عالم صغریٰ بہ بینی اندرین

---

[۱] کن فیکون۔ امر خداوندی بہ مادہ می رسد کہ (این طور یا آن طور) باش و فرمان خداوندی را پذیرفتہ مادہ ہمچنان میگردد۔ مطلب این حکم این ہست کہ در بجا آوری احکام الٰہی وسایط را ضرورت نیست بلکہ حکم الٰہی براہ راست بہ مادہ می رسد و مادہ آن حکم را بجا می آرد۔

چیست ذرّہ جمع دو اقسامِ برق | بینِ ہر دو از سکون و سیر فرق

ہر کہ در ذرّہ عدد را جُستہ است | مثبت و منفی مساوی گفتہ است

برقیاتِ ہر دو قسم اندر میان | منفیاتِ تیز رَو گردش دوان

مے نماید امتحانِ ذرّۂ | حلقہ اندر حلقہ اندر حلقۂ

درمیانِ ذرّۂ از برقیات[۵۱] | نیز در ہر حلقۂ از منفیات

اختلاف[۵۲] اندر عناصر شد عیان | قدرتِ خلّاقِ عالم را بدان

علمِ محدود این چنین افگند بُن | تا نہ گوئی فاش شد رازِ کہن

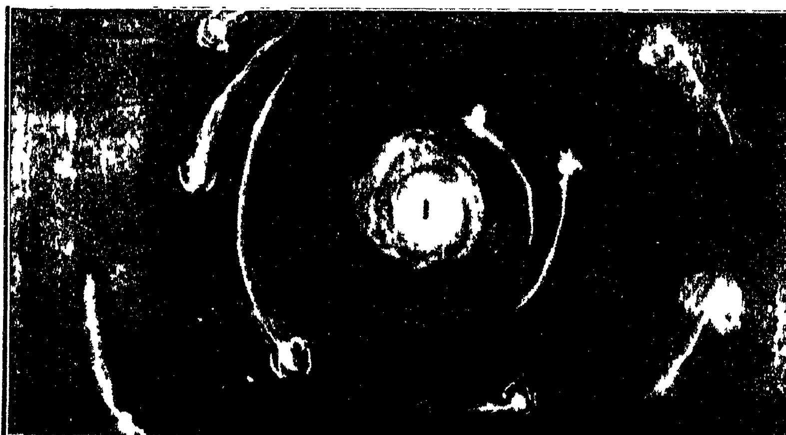
نیست ناممکن کہ شخصے پُر ہنر | انکشافِ نو کند زین خوبتر

این زمان ہم درمیانِ ذرّۂ | دیدہ اند یک غیر[۵۳] برقی پارۂ

[۵۱] مثبتات Positives منفیات Negative Electrons برقیات برائے ہر دو قسم استعمال شدہ است۔

[۵۲] یعنی اختلاف عناصر از تعداد برقیات در مرکز ذرّہ و از تعداد منفیات کہ در دوائر گرداگرد صورت پذیرد

[۵۳] پارۂ غیر برقی کہ آنرا Neutron میگویند۔

ممکناتِ وقتِ مستقبل گذار — علمِ دورِ خویشتن را گوش دار

جُملہ ذرّاتِ قرونِ ابتدا — عنصری بودند ہر عنصر جُدا

نام ذرّاتِ عناصر[1] جوہرست — نیز جزوِ لا تجزّیٰ اشہرست

چُون عناصر را بہم شد اختلاط — آمدند از وے مرکّب[2] در بساط

ہست[3] از تعدادِ منفی برقیات — در برونی حدِّ ذرّہ سائرات

ق

قابلیت بہرِ خلط و امتزاج — باہمہ ذرّات دیگرگون مزاج

مختلف از عنصری اندر صفات — این مرکب ذرّہائے سالمات[4]

در فضائے بیکران گردان بُدند — ارتقاجویان و سرگردان بُدند

امرِ حق بر خالقِ موجودات شد — زان تحرّک خاصۂ ذرّات شد

---

[1] ذرّاتِ عناصر Atoms [2] ذرّاتِ مرکب Molecules

[3] تعدادِ منفیات در دائرہ برونی ذرّہ موجبِ تجسیمِ مرکبات و عناصر میگردد اگر تعدادِ آنہا جُفت باشد با دیگر امتزاج نیافتہ بصورتِ غاز میمانند۔ اگر تعدادِ آنہا طاق باشد با یکدیگر مختلط صورتِ جامد و مایع می یابند۔

[4] سالمات ذرہائے مرکب Molecules

این فضا پُر بود ادوار دراز	از ہمان ذرّات اندر شکل غاز[1]
داده است آن غاز را طبعِ سلیم	نام موزونِ ہیولائے[2] قدیم
چُون توامان بُود حجمش با فضا	کس چه داند وسعتش را انتہا
طاقتِ دیگر به ذرّه دیده ایم	گرچه در کنهش نه ما پے برده ایم
طاقتِ نور را بنامند انجذاب[3]	داده شد ذرّات را از پنہان طناب
لذّت از یک جا شدن اندوختند	دفترِ تنہا روی را سوختند
مرکزِ[4] نو جا بجا آمد پدید	ہر یکے ذرّات را با خُود کشید
آن زمان تکوینِ عالم را بنا	بود از این اعتراکِ[5] ذرّ ہا

[1] غاز دخان - ہوا Gas

[2] ہیولائے قدیم Primordial Nebula

[3] انجذاب جذب کردن

[4] یعنی از سبب انجذاب جا بجا ذرّات جمع شدند - و مرکز ہر مجموعه جدا بود و بینِ جامع خلا پدید آمد -

[5] اعتراک باہم پیچیدن -

پارہ پارہ شد ہیولیٰ زود زود — حسبِ منشائے خداوندِ ودود

جا بجا مجموعہ ہائے بے حساب — در فضا بودند مانندِ سحاب

ہر یکے را گو ہیولائے صغیر — زانکہ زاد او از ہیولائے کبیر

بہرِ تفریق از ہیولائے قدیم — نام کردستند اینان را سدیم[1]

یافت از برق و ز جنبش اصطدام — مجمعِ ذرات گاہِ انضمام

پس ز مخلوقاتِ مرئی[2] اولین — بود جسمِ آن سدامِ آتشین

از دخانِ[3] اجرام را بود ابتدا — میدہد از این خبر قرآنِ ما

من ترا یک مجمع گویم تا اخیر — آن شود بہرِ تو جملہ مستطیر

گویمت از آن سدیمِ بیکران — کامدہ است از وے نظامِ کہکشان

آن غبارِ آتشین پر نار و دود — دائما از گردشے گردندہ بود

---

[1] سدیم پارہائے ہیولیٰ کہ بشکلِ سحاب در جوّ فضا بہ دوربین نظر می آیند

[2] مرئی آنچہ بنظر مے آید

[3] ثُمَّ اسْتَوٰى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ

این سخن را داد دانائے[1] جواب | از چه گردان شد سدیم چون سحاب

گفت چون اجزا شدند از هم جدا | مر هیولیٰ را به دورِ ابتدا

هر یکے گردنده شد از انقباض | حاصلش آمد ز گردش استفاض[2]

بعد هر دورے ز ادوارِ قدیم | یافته هر عنصر گردش جرمِ سدیم

گفت دانائے دگر علمم قلیل | مست ہستم را بہ بحثِ این قبیل

کس نداند جز خداوندِ علیم | از چه رو گردنده شد جرمِ سدیم

بود خاصه ذره را جنبندگی | خاصۂ مجموع شد گردندگی

خالقِ کل ہست رب العالمین | جنبش اندر ذره بے حکمش مبین

کے بود بے امرِ خاصِ ذوالمنن | آنچنان اجرام به گردش آمدن

بحر گفتن کسرِ شانش کردن است | بحر پیشش کمتر از یک ارزن است

نزد دانائے منجم آن سدیم | داشت طول و عرض و پهنائے عظیم

---

۱ ذات یعنی سر جیمس جین | ۲ استفاض گرم شدن

چندلک از سال نوری قطر آن — می‌کند تخمین حکیم نکته‌دان

آن دخان تیره چون دریای قیر — داشت در آغاز شکل مستدیر

گردش محور تنش را برملا — کرد اما سیده گرد استوا

چون سریع السیر شد جرم سدیم — شلجمه[1] شد آن تن همچون طریم

تا چو قرصی شد دخان سهمگین — زفت[2] در مرکز محیط آن مهین

کم اثر کردی بجسم چون نحیف — جذب مرکز اندران جرم ودیعت[3]

بعد از مرکز به اجزا آن زمان — ذرّها سب نادر رفتاری بدان

گشت در قرب محیط انحیاز — چیز دید چون مرکز آشکار

در مرکز شد هجوم ذرّها — بین ... پدید آمد ثقال

پس بدان جرم ثوابت را وجود — آنچنین مجموعه ذرّات بود

---

[1] شلجمه بیاضی اما سیده شبیه شلغم
[2] زفت ستبر
[3] ودیعت کرده شده
[4] ... ثقل ...
[5] ذاتیت ... صاف شده

از عناقید و مجامع سر بسر | آن چه بینی در مجره منتشر
جمله زین گونه بزادند از سدیم | حسب منشائے خداوند حکیم
از ثوابت چند ها گشته قریب | داده اند عنقود را شکلِ عجیب
جمعِ دیگر آنکه اجرامش تمام | هر یکے دور از دگر شد در خرام
این یکے را مجمع مبسوط دان | وان دگر عنقود را مقبوض خوان
مانع آمد شرح را خوفِ طوال | تا کجا مانیم در این قیل و قال
نیست چون این بحث را پایان کار | از نظامِ شمس گویم گوش دار
نزاینش این شمس و اجرامِ نظام | از مجره بود در شکلِ غمام
از سدیمش خرد تر یک پاره دان | قطرۂ بود از خمیرِ کہکشان
در حساب ما و لاکن بس کلان | بحرِ آتش شعله زن پرتو فشان

لہ عناقید جمع عنقود یعنی مجموعۂ ستارگان

کہ مجمع مبسوط آن مجمع ستارگان که اجرامش از ہم جدا باشند مجمع مقبوض آن مجموعہ که اجرامش باہم نزدیک تر باشند۔

مرکزش در شمس و اقطارش برون	رفته هر سو از مدار نفشیون
شمس و سیارات و دنیا و قمر	جملگی گرد و غبارے سربسر
مرکز آن داشتی از انجلاب[1]	بسته اجزا را بهم در یک طناب
زان هیولائے نظامِ شمسِ خویش	با تو گویم تا چه اش آمد به پیش
وجه اشتاتِ همان جزوِ سدیم	گفت بر دو طرز دانائے حکیم
هر دو را بهرِ تو میگویم کنون	تا شود سوئے حقیقت رهنمون
گویم اوّل از قیاسِ کهنه تر	رائے نَو را بعد ازان گیرم زسر
گفت دانائے که بشکست آن دخان	هیچو اصلِ خود سدیم کهکشان
جزوِ اعظم ماند در مرکز مقیم	دیگران گردش در آن مثلِ ندیم
هست در مرکز چراغِ آفتاب	آنکه جسمش را نشد کم التهاب
گرد آن گردان دگر سیارگان	پارہائے او به گردِ او دوان

---

۱ انجلاب - جلب کردن، کشیدن۔

این قیاس[1] کهنه در باب نظام — با ثوابت منطبق گشت و سدام

لیک نزد اکثر آن جرم سدیم — آنچه بشکست از مجره[2] در قدیم

مجتمع گردید و جرمے شد کلان — واحد و تنها و بے سیارگان

بود در یک گوشهٔ از کهکشان — از هجوم مجمع مبسوط آن

شمس آن دم داشت دوران شباب — بود رقصش گرد محور در شتاب

ناگهان گاہِ سفر در رهگذر — در جوار آمد یکے جرم دگر

انجذابش کرد خارج ز آفتاب — پارهائے ماده بے حد و حساب

این زمان بینی که از جذب قمر — مد و جزر آید بهر شام و سحر

هست بیشش کتر از جذب زمین — زین سبب چیزے نه بردارد ازین

لیک جذب جسم اعظم در ستم — بر کشید از شمس یک جزو عظیم

---

[1] این قیاس که اول در باب نظام شمسی کرده شده بود - هنوز آنرا در بارهٔ تکوین ثوابت میکنند و در بارهٔ تشکیل نظام شمسی قیاس ثانی مقبول گردیده است -

[2] مجره کهکشان -

پاره شد آن جزو چون سیکارهٔ[1] — هر یکے پاره بود سیارهٔ

کردم از تائیدِ حقِّ لم یزل — تا بہ امکان شرحِ اسرارِ ازل

کس چہ داند بود کے آغازِ کار — عقلِ ناقص را دراں جا نیست بار

بود کے دورِ ہیولائے قدیم — کے جدا گشتند اجسامِ سدیم

اینک اجزائے ہیولائے کہن — نو بینت مے نماید در علن

نیمۂ تیرہ دگر با شمس نار — مے توان دیدن سدامِ پُر غبار

این دخان ہا را بہ جوفِ آسمان — [illegible] بسیارِ عقودِ نو بدان

گرچہ مخلوقش فزون تر از شمار — نیست از تخلیق غافل کردگار

ہمہ ہیولیٰ در دمے وارد کند — شمس ہا را تیرہ و بارد کند

---

[1] سیکاره - سیگار، تمباکوی نوشید فی معروف کہ حصۂ درمیانی آن سطبر و ہر دو طرف خروطی و باریک می باشند و آن جزوے کہ در زمانِ قدیم از شمس بر آمد مثل سیکاره بود و ازان سبب سیارات کلان درمیان و سیارات خرد ہر دو طرف اند۔

عالمے را بشکند از گردِ آن | یک سدیم نو کند از سر روان

نیز این کون و مکانِ دَورِ ما | نیست شاید اولین خلقِ خُدا

اغلباً پیش از همینان بے شمار | ساخت عالمہا خدائے کردگار

گردِ ہر یک را چو دہر از خویش رفت | پس گُلِ یک عالمِ دیگر شگفت

تا بیاید دَورِ این اجرامِ ما | غیر خوابے نیست این ایّامِ ما

عالمِ نو ہم زمان سازد خُدا | چند عالمہا برد سوئے فنا

فتنۂ محشر بود یک سو بپا | عالمِ نَو را دگر سو ابتدا

گرد از برق ابتداءِ مادہ را | گر بخواہد او تلف سازد ورا

مرد دانا در حسابِ سالیان | گفت با ما طولِ ادوارِ زمان

از شروعِ آن سدام ابتدا | تا بہ دَورِ انشقاقِ شمسِ ما

دہ ارب کم گفت از پنجاہ کرب | فی الحقیقت کس چہ داند غیرِ ربّ

زانکہ آن دم سال و این روزت نبود | گیتی و ماہ و شب افروزت نبود

غور کن بر این سخن ہائے دقیق　　تا رسی در کنہ اسرارِ عمیق

بر دلِ تو نقش گردد استوار

کبریا و عظمتِ پروردگار

فصلِ چہارم

در بحث حالتِ اجزائے ہیولیٰ بعد انتشار تا انجماد و آغازِ لیل و نہار

[1] وَالشَّمْسُ تَجْرِیْ لِمُسْتَقَرٍّ لَّهَا ذٰلِكَ تَقْدِيْرُ الْعَزِيْزِ الْعَلِيْمِ وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتّٰى عَادَ كَالْعُرْجُوْنِ الْقَدِيْمِ لَا الشَّمْسُ يَنْۢبَغِيْ لَهَآ اَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا الَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِيْ فَلَكٍ يَّسْبَحُوْنَ

تکیہ بر تائیدِ حیِّ لاینام   مے کنم تشریح ترتیبِ نظام

---

[1] و آفتاب می رود برائے قرارگاہ او است، این است اندازۂ خدائے غالب دانا و ماہ مقرر کردیم برائے او منزلہا تا آنکہ باز گردد شبیہ شاخ کہنہ نہ آفتاب می سزد ش کہ دریابد ماہ را و نہ شب سبقت کنندہ است بہ روز و ہر یکے در فلکی شناوری میکنند (تفسیر حسینی)

گوئیت ماهیتِ تخلیق را   از حقایق غایتِ تحقیق را

سر سری گفتم بتو از دور رتق[1]   بشنو اکنون قصهٔ ما بعد فتق[2]

بعد اشتقات[3] آنچه در مرکز بماند   مرهمان را مرد دانا شمس خواند

قطرِ خورشید آمد است اندر شمار   هشت لک امیال و شصت و شش هزار

صحتِ اعداد گر خواهی تو بس   شش صد سی و سه را انداز پس

گرچه در شکل دخان باشد کنون   وزن مخصوص از فلز دارد فزون

گردشش بر محور انجا همنوز   در دو ساعت بیش بست و پنج روز

تا فلاطو این همه سیارگان   جمله گردان گرد شمسِ ضوفشان

سابقاً جزوِ یکی کل بوده اند   چون ورق در غنچهٔ گل بوده اند

زین سبب[4] در روبِ یک سطحے خرام   میکنند این جمله ارکانِ نظام

---

[1] رتق باہم پیوستن   [2] فتق از ہم گسیختن   [3] شق شکستن

[4] زین سبب یعنی جملهٔ ارکان نظام اگرچه جمله بر یک سطح نشسته اند تا[illegible] بر یک سطح جائی دارند و این زبد ثبوت این امر است که به جز یک [illegible] بودند۔

چونکه جمعِ ذرّه را این خاصه شد — گردِ محور هر یکے رقاصه شد

داشت گردش محوری آن بحرِ نار — ی رود هر پاره آن سو بردار

یا همان جرمے که در دورِ قدیم — بر کشید از شمس یک جزوِ عظیم

رفت در سمتی که آن سو بُعد از آن — مے روند این جملگی سیّارگان

گر نبودے جذبِ شمسی حاجبش — خودسری کردے زدوده خارجش

از اضافیت[1] بگویم سرسری — بو که یابی تا حقیقت رهبری

بندهٔ حس اے حقیقت جو مباش — پس بگردد رازِ گیتی بر تو فاش

این حواسِ پنج راهت می‌زنند — گردِ تو تارِ حوادث مے تنند

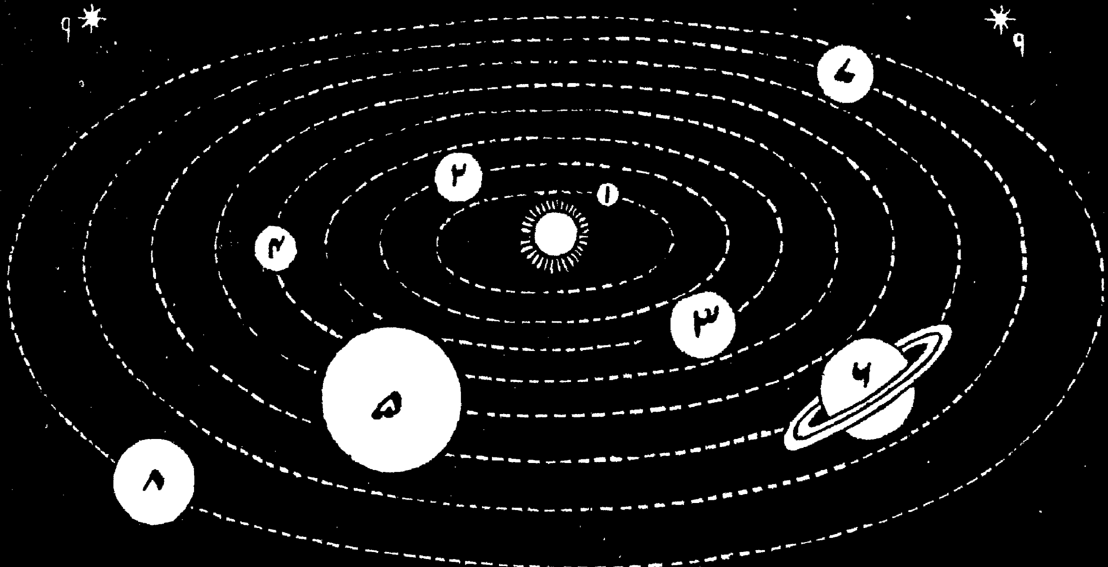
عینکِ اقلیدسی را دور کن — مغز را از علمِ نو پُر نور کن

قیدِ ابعادِ ثلاثه را گذار — سوئے بُعدِ چارمین[2] شو رهسپار

---

[1] اضافیت Relativity

[2] بُعدِ چارمین Fourth Dimension

نظام شمسی:- ۱- عطارد ۲- زہرہ ۳- زمین ۴- مریخ ۵- مشتری ۶- زحل ۷- اورانوس ۸- نفتیون ۹- فلاطو

نزدِ دانا نامِ بُعدِ چارمیں — بر زمانے[1] و مکانے شُد تعین

پس ز تحلیلِ زمان اندر مکان — بعدِ چارم را بگو بُعدِ زمکان[2]

ہست اندر عالمِ ابعاد چار — مستقیم این منحنی خطِّ مدار

راہِ کوکب منحنی دانی ز چیست — زانکہ سیرش در فضائی منحنیست

نیست زین رو حاجتِ جذب و کشش — اے کہ از عقل و خرد داری چشش

عقل را غرقِ یمِ حیرت مکن — بیش ازین بحثِ اضافیت مکن

جسمِ سیارات گاہِ انتشار — ہمچنانے بود در شکلِ غبار

مرکزِ ہر جسم با جذبِ مزید — دیگر اجزا را بسوئی خود کشید

ثقل نامِ این کشش باشد بدان — بستہ از این اند اشیاء با جہان

این کشش ذرّات را دانی مگر — کردہ در پیوستگی پیوستہ تر

---

[1] زمانی و مکانی Time-Space dimension

[2] بعدِ زمکان ـ نام جدیدیکہ تجویز شدہ است Time-Space dimension

میکند تنقیص[۱] اجرام انقباض[۲] ... از همین در جرم آمد امتصاص[۳]

یا یعنی شد جسم اجرام فلک ... شکل ایشان شد مدوّر یک بیک

هم از ان اسباب کامد در بیان ... شلجمی شد صورت سیّارگان

یافت چون دور زمانه امتداد ... جسم مایع سخت شد از انجماد[۴]

چونکه از مرکز ببفتادند دور ... زین سبب کردند گم گرمی و نور

گر نفاق افتد میانِ قومِ تو ... گیرد اطرافِ بعیده را عدو

برد بیرونی بر ایشان چیره شد ... اکثرے را سطح سخت و تیره شد

تا بلا طو جملگی سیّارگان ... از ضیاءِ شمس پرتو گیردان

گفته ام از چهار سیّاره دو ان ... نیز بعد پنج اجرام بردن

در کلانی مشتری سر خیلِ شان ... هم زحل با طوق اندر ذیلِ شان

---

۱ تنقیص کم کردن حجم وغیره ... ۲ انقباض Contraction

۳ امتصاص گرمی

۴ یعنی جسم غاز از سبب چسپیدن اجزا باہم بہ صورت مایع تبدیل مے شود

با همه وسعت همیں گوئی جہان — هست یک از خرد تر سیارگان

از دگر سیارہا در دُوربین — وقت شب کوکب نماید این زمین

حالِ سطحِ دیگر اجرامِ نظام — نیست بر ما منکشف تم الکلام

روئی اورانوس و سطحِ نفتیون — هست مخفی باعثِ بُعدِ فزون

تو بدان برجیس[1] و کیوان[2] را اگر — در غلافِ ابر تیره مستتر

این دو سیارات[3] سرد اند — نزد بعضی پُر ز ثلج و جامد اند

نزد اکثر هر دو را دادہ این صفات — کسوتِ بارِ ذ ز مَزن و معصرات

حالِ سطحِ سرد و از ما مختفی است — در بیانش این قدر هم مکتفی است

هم عطارد از شعاعِ آفتاب — بیشتر دارد ز ما اندر حجاب

---

[1] برجیس مشتری [2] کیوان زحل

[3] این یعنی نزد بعضے علمار مشتری و زحل از سبب کثرت برودت پر از برف و یخ فی شوند زیرا که آلہ مقیاس الحرارت ہیچنان مے نماید و دیگرے گویند که این برودت از تودہ سحاب مے آید که بالائے سطحش است و حالت سطح معلوم نیست۔

زهره و مریخ . دو یارانِ ما | بر چپ و بر راست همراهانِ ما

از دگرها دیدِ شان آسان تر است | دوربین تا سطحِ اینان رهبر است

زهره باشد سمت قرصِ آفتاب | بر هوایش موج موج آید سحاب

زین سبب حالش نه بر ما روشن است | بر تنش از ابر تارے جوشن است

ما نمی بینیم سطحش را عیان | گردشش بر محور از ما شد نهان

کُرۀ مریخ آن یارِ برون | سطحِ او ما را درین ره رهنمون

در خدو خالش تر و خشک آشکار | برف بر قطبینِ او دارد قرار

ممکن است آنجا مثالِ این زمین | ساکنان باشند اهلِ علم و دین

گفتم از سیارگان تا نپچون | نزد اکثر از مدار وے برون

از سیارکها است یک مجمع دگر | تو فلاطو را یکی زانها شمر

گویمت اکنون ز اقمار[۱] نظام | گرد سیارات خود محوِ خرام

---

[۱] اقمار - جمع قمر معلوم است که یک قمر گرد زمین میگردد - همچنان اکثر سیارات قمرها دارند که تعداد شان در متن کتاب نوشته -

جملهٔ سیّارات در عهدِ قدیم
چون جدا گشتند از جرمِ عظیم

این همه بودند بے خوفِ گزند
بر مدارِ خویش سابح دورِ چند

در زمانے از همه سیارها
شد هویدا انفکاکِ پارها

تو همین ها را قمر گو بے خلاف
کارِ آنها گردِ اصلِ خود طواف

جرم اماسید بر گردِ کمر
زاد از اماس او طفلِ قمر

با دگرها[۱] شمس کرد اندر قدیم
آنچه با وے کرد یک جرمِ عظیم

این زمین کاندر رود دایم مقام
یک قمر گردد بہ گرد او مدام

ماه در اصل است جزوِ این زمین
هست طائف گرد دنیا از همین

یک طوافش هست ماهے در شمار
در حسابِ وقت مے آید بکار

گہ از و مابین ماه و خور حجاب
گہ کند محجوب ارضش از آفتاب

---

۱ بادگرها یعنی کشش شمس با سیارات همان عمل را کرد که با خود شمس یک دیگر جرمِ عظیم در عهد قدیم کرده بود که ذکر آن در آخر فصل سوم است۔

آن یکے را نام کردست کسوف[1] | وین دگر را تو ہمے خوانی خسوف[2]
مے دہد مہ نور خور را انعکاس | زان نماید گہ چو قرص و گہ چو داس
کوہ و وادی ہست بر رویش عیان | دشت و صحرا و جبل مثلِ جہان
بے نصیب از آب باشد قرصِ ماہ | نے دو لابے اندر انجا نے گیاہ
ہست از تبرید جسمش ناتوان | سوز و سازش رفتہ چون از جسم جان
ارض مادر و ہمین کہنہ ندیم | خشک گشتہ مثلِ عرجونِ قدیم[3]
گردشش بر محور و ہم بر مدار | مے شود در یک زمانے با دوار
ما نمے بینیم جز یک روئے او | آب رجان نا رفتہ اندر جوئے او
از زمین امیال را تا مہ شمار | ہست دو لک نیز سی و نہ ہزار
قطرِ مہ خواہی حساب میل دان | دو ہزار و یک صد و شصت ست آن

[1] کسوف ـ آمدنِ ظلِ مادہ بر روئے شمس۔
[2] خسوف ـ آمدنِ ظلِ زمین بر روئے قمر۔
[3] عرجون قدیم شاخِ کہنہ۔

جز دو سیارِ درونی دیگرے — نیست کو ماہے ندارد در برے

ہست جانِ فلک را دو قمر — ہر دو گردا گردِ او اندر سفر

نُہ قمار اند گردِ مشتری — زان شبش با روز دارد ہمسری

اے زحل اے سرحدِ عہدِ قدیم — خود نجومی راز تو صد ترس و بیم

ہست فوقِ استوایت طوقِ تو[1] — طوقِ سہ رنگی گواہِ شوقِ تو

دہ قمار اند گردت در طواف — از دخان بر سطحِ تو باشد غلاف

[illegible] — [illegible][2]

از دمِ استارۂ [illegible][3] — [illegible]

باشکستی یک قمر را سر بسر — [illegible]

---

[1] طوق — یعنی فوقِ خطِ استوا ... طوقِ سہ رنگی ... [illegible]

[2] [illegible]

[3] از دمِ ستارہ مصرع اقبال است۔

از ندیمانِ چو مہ اندر کنار — نفشیون یک دارد و اورانوس چار

غیر ازین اقمار و این سیّارِ ہشت — منہمک بینی دگر ہا را بگشت

مختصر گویم ترا از حالِ شان — تا کجا مانم بہ فکرِ آسمان

از زمین ہم قصہ ہائے گفتنیست — تو ز خاکی آسمان جائے تو نیست

کوکبِ دمدار و احجارِ شہاب — گردشے دارند گردِ آفتاب

چون بیاید در نظامِ شمسِ ما — کوکبِ دمدار از بُعدِ فضا

خواہد[1] از سمتِ دگر بیرون جہد — از بلائے قید و پابندی رہد

مے کشد شمس آن گریزان یار را — می کند قوسی رہِ دمدار را

گر نیاید ہار جے اندر سفر — مے رود تا آن سو نیابد زو خبر

جرمِ سیّار ار رسد در رہگذار — کوکبِ دمدار را سازد شکار

در مدارش انحنا آرد مزید — در نظام آید یکے رکنِ جدید

---

[1] یعنی کوکبِ دمدار در نظامِ شمسی داخل

پس مؤقت گردشِ دورِ سفر | نبوَدش از طوفِ شمسِ ما مفر
چند با زین گونه اندر پیچ و تاب | محوِ گردش اندگردِ آفتاب
گر ز جذبِ انحنائے آن مدار | راست گردد میکند کوکب فرار
صورتِ دمدار باشد آتشین | شعله ریزش مے نماید دوربین
در کلانی قطرِ بعضے در شمار | میرسد تا چند امیالِ هزار
جسمِ شان را چون هوا شفاف دان | ماورائش مے توان دید اختران
گویمت اکنون ز احجارِ شهاب | آنچه دیدم در ورق ہائے کتاب
از کتب بیرون ندارم دسترس | علمِ من محدود اوراق است و بس
گردِ شمس از این شهب بے انتها | بر مدارِ خویش مشغولِ ثنا
دائما هستند اندر تاختن | زانکه ناید از سکون جز باختن
سبحهٔ احجار بے حد و شمار | سفته طولانی بیک سلک مدار
عرضِ این مجمع کم است و مختصر | آن زیک تک میل نبود بیشتر

دُور از دُنیا مدار این شهاب | داشت جائے خود بگِردِ آفتاب

سالیان چار صد قبلِ نبیؐ | راهِ آنها شد مبدّل یکسری

بر مدارِ ارض آمد راهِ شان | شد چراغان در هوا بر سُو عیان

این چراغان بُود در ارض و سما | زانکه مے شد شاهِ عالم رُو نما

تو بدانی خدایا این چه بُود | مژدهٔ از مصطفٰی ما را نمُود

بے تا گمانم در شے از بُود | فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِمَّا یَفْتَرُوْن

از گمانِ بد مرو راهِ ضلال | خود بخوان تصنیف[1] سر ابربٹال

تا به نبی صدق ابن کعبتا ... | بر صلِ ارض در این احجار را

اگر تیز ترانہ ... ستتاب | ... احجار طوفِ آفتاب

چُون بیفتد در هوا اگاهِ گریز | سنگ گردد از تصادم ریزه ریزه

عدہ مست آمد علّتِ خلطِ[2] شرار | دیدهٔ این شعله ها را بار بار

---

[1] The Story of Heavens [2] خلط روشن شدن ۔

غیر ازینها کوکب ذو ذنب نیز — گاه گاهے مے شود اظهار نیز

بیشتر خواهی اگر تشریح این — سرگذشت کوکب [illegible] ببین

او بره گیرد همیں بار مجر — یا بپا دمبره خود از مقر

در ذوی الاذناب احجار شهاب — از یکی زین دو طریق آمد بیاب

یافت از فضل خداوند اختتام — بحث شمس و دیگر ارکان نظام

این همه سیارکان و آفتاب — جمله را هستند گوئی در طناب

پس اشارت کن بهر سیاره — رشته [illegible] تناسب [illegible]

هر یکے گرد شمس مستنیر — هست در گردش نظام مستدیر

شمس را هم ساکنی نبود چه آن — آیهٔ والشمس تجری [illegible]

نیست در خورشید هم مستقر — [illegible]

[illegible] الیه [illegible]

۵۳ [illegible]

در دو گردش گفته ام از ابتدا | هر یکی سیّاره باشد بر ملا
بر مدارش گردشِ دنیائے ما | میکند تبدیلِ سیف و شتا
زاویه سازد چو محور با مدار | از همان در سال موسم شد چهار
گردِ محور هم جهان دارد خرام | هست از آن این طلسمِ صبح و شام
همچنیں هر یک ازین سیّارگان | دارد ایّام خود و هم سالیان
در تناسب با مسافت ز آفتاب | سالِ هر سیّاره را خواهی بیاب
این بیانم هست از بس مختصر | در کتابے شرحِ این را دیگر
عمرِ دنیا ز افتراق از آفتاب | تا زمانِ انقسامِ خشک و آب

---

۱ به این وجه گردش بر [illegible] نصفِ شمال و نصف با سمتِ جنوب دنیا [illegible] مقابل شمس مے آید که در قطبین شش ماه روز و شش ماه شب می ماند۔

۲ اگر استوای ارض با خط مدار زاویه منحنی نساختے و دنیا بر مدار به خطِ مستقیم استاده بودے پس تمام سال موسم دنیا یکسان بودے۔

۳ گردشِ محوری سبب وجودِ روز و شب است۔ که هر روئے کرهٔ ارض که طرف آفتاب باشد آنجا روز و در مقابلِ آن شب میباشد۔

هشت ارب آید بتخمین سنین دیده ام قولِ حکیمان این چنین

رائے دانایان بخوان اندر کتاب باز گو وَاللّٰهُ اَعۡلَمُ بِالصَّوَاب

نیست کس غیرِ خدا دانائے راز

آمدیم از او به او گردیم باز

فصل پنجم

در بیان منقسم شدن سطح زمین در بحر و بر و تخلیق صخور جبال و حجر

وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ (فاطر)

تا کنون بودیم چون آتش روان　　پس بحکم حق زمین از آسمان

با تو گفتیم سرگذشت ارض را　　[illegible] ماجرا

[illegible] طبقات [illegible]

[illegible]

تو قیاس دیگر ارکان نظام | کن برین یک همسفر اندر خرام

لیک حجم جسم اجرام سما | نیز بعد شان ز شمس پر ضیا

مختلف باشد ز بس از یکدیگر | فرق ازان آید بحالش سر بسر

اصل سیارات لاکن واحد است | زان سبب یک بر دگر را شاهد است

هر چه بر یک جرم بگذشت آنچنان | در زمانے بگذرد بر دیگران

بود تا ابتداء ارض ما بگداخته | خنجر شعله به هر سو آخته

سوئے سطح آمد یکے تیره چه بود | آمد و زانش منتشر ریخته فرود

از عناصر چند در شکل ریاح[2] | یافتند از اجتماع آن هم فلاح

آنچه ثقلش کم سوئے بالا رسید | گرد دنیا کسوتے بادی تنید

پس[3] بدان این کرهٔ بادی ز سر | نیست عنصر یا مرکب سر بسر

---

[1] یعنی قیاس دیگر ارکان نظام را بر حالات زمین بکن۔

[2] ریاح بمعنی هوا یعنی آن عناصر که ذرات شان باهم چسپیدند چون اندک بجهت دمیان ذرات شان سبکتر بودند بالائی سطح کرهٔ دیگر عت در آمد که آنرا هم بصورت بالع بود۔

[3] یعنی کرهٔ بادی مجموعهٔ عناصر مختلف است نه که یک عنصر۔

جسم بادِ رُوح پرور تند تاز — هست یک مجموعهٔ انواعِ غاز

رُوئے گیتی بُود در اوّل نہان — در غلافِ تیرہ و گرم دُخان

از دخان ہائے فلزّاتِ ثقیل — ہم زردو تیرہ ہمرنگ نیل

برتر از آنہا ز ظلمات سحاب — گے گذر کردے شعاعِ آفتاب

پس مرورِ چند ادوارِ زمان — کرد کم سوزندگی را آن چنان

گرمیش کمتر زدورِ پیش بود — گوئیا در فکرِ شورِ خویش بود

آنچہ بالا رفت در شکلِ دُخان — باز آمد در برِ او شادمان

لیک گرمی بر زمین بُود آنچنان — کاین زمان در کورۂ آہنگران

آب از زمین رُو ماند در جوِّ فضا — ارض اندر مُزن[۱] غائب دائما

لیک از تابِ زمینِ شعلہ زا — نارسیدہ بر زمین گشتی ہوا

قرن ہائے چند بگذشت این چنین — بود بالتدریج تبریدِ[۲] زمین

---

۱ مزن بمعنی ابر — ۲ تبرید بمعنی سرد گشتن

بعد دورے سطحِ ارض از انجماد | ہم حرارت ہم ضیا از دست داد

گشت ممکن بر زمین گیرد مقام | آب کان مے بود در شکلِ غمام[1]

ماءِ ثجاج[2] آمدہ از معصرات | منتظم شد بر زمین بہرِ حیات

چون بیامد از ہوا بر روئے خاک | بر زمین افتادہ شورِ ہولناک

آب بر آتش بزن آنرا ببین | بود زانسان حالتِ سطحِ زمین

قشرِ بالائی شدے چون سرد تر | اندرونِ نار رفتے سربسر

آتشِ زیرین بجالش آمدے | بہرِ جنگِ آب نالش آمدے

آب اندر بحرہا جوشندہ بود | ابر گشتہ بر زمین بارندہ بود

قشرِ سطحِ ارض بس باریک بود | چشمِ خود از ابرہا تاریک بود

---

[1] غمام بمعنی ابر

[2] ماءِ ثجاج آب منفطر اشارہ بہ آیۂ کریمہ وَأَنزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا
فرود آوردیم از ابرہا آبِ منفطر

رفته رفته قشرِ دنیا زفت[1] گشت — شد هویدا بر رخش صحرا و دشت

چون به قربِ سطح آن دم نار بود — هیئتش صلصال[2] کالفخّار بود

یاد دار این نکته را بی شکوک — سالیان رفتند زینسان تا لکوک

قشرِ ارض هر جا که بودے نرم تر — آتشِ سیّال بر آورد سر

نار را چو جوش می زد اندرون — سر گشت هر موج کان آمد برون

بر زمین در آن زمانِ اختلال — بود این تعمیر بنیادِ جبال

از زلازل گشت چون دنیا ستوه — کوفت بر دامانش اوتادِ کوه

در کتابِ خود خدائے ذو الجلال — گفته است این وجهِ تخلیقِ جبال

کرد اند تعمیرِ کهسار از تحجّر — پس ز تحجّر سنگ کے باشد مفر

مے کنم قطعِ کلامِ خویشتن — از صخور اندر میان آرم سخن

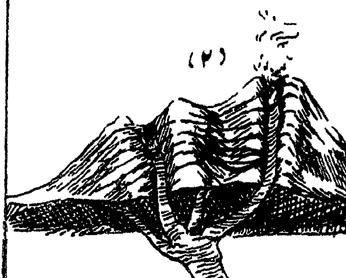
[1] زفت - سطبر - کلفت - مضبوط

[2] صلصال کالفخار یعنی گلِ خشک اند مانند پخته و این صلصال کالفخار آغازِ تخلیقِ بشر شده بود۔

کوه آتش فشان

(۱) هیئت بیرونی

(۲) هیئت درونی

راند دانا بر حجر رخشِ خیال — گفت دو قسم است سنگ اندر جبال[1]

آن یکے امواجِ نارِ اندرون[2] — منجمد گردید چون آمد برون

نام این نوعِ صخورِ[2] کوهسار — مرد دانا مے نهد احجارِ نار

گرچه از یک اصل بیرون زد قدم — هست بر دو عین این هم منقسم

آن یکے موجے که آمد بر ملا — شد به عجلت سرد از بردِ هوا

این بود نرم و بزودی بشکند — برد و ریحش رمل سازد بشکرد[3]

وانِ دگر موجے که گردد سرگرا — لیک زیر سطح ماند مبتلا

سرد گردد آن بسے دیر اندرون[4] — سختی جسمش بود از بس فزون

---

۱ موجِ نار چون از درونِ ارض برون آمده و به سطح رسد منجمد گردیده صورتِ سنگ اختیار کند۔

۲ صخور جمع صخره بمعنی سنگ۔

۳ بشکرد، شکردن بمعنی ریزه ریزه ساختن۔

۴ وانِ دگر، [illegible] سنگ [illegible] آن [illegible] امواجِ نار [illegible]
[illegible]

چون ز بطنِ ارض سیلِ آتشین | رُخ کند بالا سوئے سطحِ زمین
گر شود مسدود راہش از صخور | فوق آن باشد زلازل را ظہور
سدِّ راہش قشرِ دنیا مے شود | سیلِ آتش سنگِ خارا می شود
در دگر دوران چو بالیش کنند | درمیانِ کوہِ نو جا یش کنند
کوہِ نو بر روئے این دنیائے دون[1] | زانقباض آید چو از پیری غضون
سنگِ دیگر نوع در عہدِ عتیق | گشت پیدا در تۂ بحرِ عمیق
علّتش تخریبِ دشت و کوہ و بر | ریزشِ اجزائے شان از ہمدگر
کوہسارانِ قدیمی بر زمین | از تنزّل ہر دمے اندوہگین
باد و آب اندر خرابی تیز گام | کوہ ہا نالان ز تخریبِ دوام
ہر زمان ذرّات بے حد و حساب | آورد در بحر ہر دریائے آب

---

[1] کوہِ نو یعنی طورے کہ از سبب پیری شکن بر روئی انسان پیدا می شوند۔ ہمان طور از انقباض کوہ ہا بر روئی ارض ہویدا شوند۔

ته‌نشین گردد همه خاک و حجر — آنچه دریا آورد از سمت بر

ماده گردد جمع اندر قعر آب — قشر بر قشرے چو اوراق کتاب

ناگهان اجساد نوع زندگان — کمتر از برّی و اکثر بحریان

مے فتند اندر میان قشرها — پس تحجّر[۱] سخت سازد هر دو را

حامل وزن همه زیرین شود — زان سبب آن تختهٔ سنگین شود

بعد دوری کوه گردد بس کلان — زیر بحر از قشرهائے بیکران

جوش زن گردد اگر نار قدیم — زیر آب اندر بن کوه عظیم

مرتفع گردد زمین و کوه هم — آب از سطحش نهد بیرون قدم

بر شود ظاهر ز زیر قعر آب — بحر در پستی رود اندر شتاب

کوه نو بالا شود بر سطح بر — شد مجدّد[۲] نام این نوع حجر

---

[۱] تحجّر بمعنی سنگ گشتن۔

[۲] مجدّد آن کوہے کہ چند دریا طبقات دارد۔

با صخور آبیش گفتن توان | زانکہ پیدا گشت زیر بحر آن
سنگ بل و سنگ احمر نوع این | سنگ ہائے تختہ امثال ہمین
زیر بحر از جسم احیائے صغیر | آنکہ مے باشند در آنجا کثیر
جمع گردد تودہا در ہر طرف | جسم مردہ نیز مرجان و صدف
سنگ گردد جب دور زیر آب | پشتۂ اجساد بے حد و حساب
زین حجر گر دیدہ جسم زندگان | کوہہائے سنگ مرمر را بدان
باجدد این جملگی احجار آب | مے نمایند ہمچو اوراق کتاب
در فشور این چنین کہسارہا | بینند اہل [illegible] رازہا [illegible]
آن یکی تشریح [illegible] جدا | از اجساد متحجر [illegible]
گر کنی پیدا [illegible] | با حجر آگہ [illegible] و حجر
[illegible] | بہر او [illegible] کتاب قدرت است

ـــــــــــــــــــــــــــــ

سلہ اجساد متحجر Fossils [illegible]

لیک اوراقِ کتاب کوہسار | جملہ بے ترتیب از تاثیرِ نار
چون بزور او را بہ بالا برکنند | نظم و ترتیبش ہمہ ابتر کنند
نار اندر قشر آن داخل شود | نوع با نوعِ دگر واصل شود
نیز باران و ہوا و سیلِ آب | کوہ ہا را میکنند ہر دم خراب
زین وجوہِ مختلف دورِ زمان | آرد اندر کہ تغا یرآنچنان
کس نداند غیرِ استادانِ فن | کان چگونہ بود در عہدِ کہن
دفترِ کہسار ہا بے انتظام | خواندنش بر سہل جویان شد حرام
آنکہ باشد صاحبِ علم و کمال | از برون بیند معادن در جبال
سنگ ہائے ہر فِلز[1] را یاد دار | مے توانی یافت در احجارِ نار
از شروعِ کارِ اینہا بودہ اند | ذرّہ ہا اندر ہیولیٰ بودہ اند
باز از بطنِ مذابِ[2] ارضِ ما | چون برون آمد بہ کہ بگزید جا

[1] فلز معادن

[2] مذاب گداختہ

در صحو ز نوعِ ثانی هم بتو — معدنی آید بدست از جستجو

با تو گویم گر سمے آئی ستوه — جائے معدن چون شد اندر قشرِ کوه

فرض کن کو ہے که معدن اندر و است — آب از وے سوئے بحرے راه جو است

آب سنگ و خاک را با خود برد — تا بہ قعرِ بحر آن ماده رسد

از معادن ذرّہا آرد مزید — بر قشور آید ہمیں قشرِ جدید

گر دہندش جائے بر سطحِ زمین — با خود آرد این معادن را دفین

پس بدان در ہر دو اقسامِ جبال — گنجِ معدن کرد پنہان ذو الجلال

زین سبب گوید خدائے کردگار — تو ببین رنگِ جُدد در کوہسار

ابیض و احمر یکے چوں گل بباغ — در سیاہی دان دگر چون پرِّ زاغ

وائی بر قومے که زینہا بے خبر — ساخت خود را باعثِ ننگِ بشر

با مسلمان زان سبب این بد رسید — زانکه غافل شد ز انزلنا الحدید[1]

[1] وانزلنا الحدید فیه باس شدید و منافع للناس - و فرود آوردیم آہن را که دران خطر سخت است و فوائد برائے مردمان (سورہ حدید)

کردم این تشریح زائد اے رفیق | باز گویم قصهٔ عهد عتیق
در زمان دوران که بود این ارض را | بر مدار[۱] و گرد محور تیز رو
بر سطوح آتش فشانی بیش بود | نار را بیرون جهیدن کیش بود
باعث تغویر و تنجید زمین | شد وفور جوشش اندر بطن این
شرح این الفاظ میگویم بتو | معنی تغویر دان رفتن فرو
مطلب تنجید شد بالا شدن | از مقام خویشتن والا شدن
بهر تغویر ار نویسی انخفاض | با تنجید را تو انتهاض[۲]
مطلب و معنائے هر دو واحد است | در کتابم هر دو گونه وارد است
از وجود هیئت سطح زمین | انقباض قشر را دان اولین
ز انقباض اندر کلام کردگار | ننقصها من اطرافها[۳] را یاد دار

---

۱ رفتار ارض بر محور و مدار تیز تر بود ۲ انتهاض بمعنی بلندی

۳ اَوَلَمْ یَرَوْا اَنَّا نَاْتِی الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَا ۔ آیا نمی‌بینند که ما
می آییم زمین را کم کرده از اطراف آن۔

کوفتِ نار اندرون را انقباض — داد آن یک جانبے را انتہاض

چون زمین را پیر مے سازد زمن — کوہ را دانی بہ رخسارش شکن

یک طرف سطحِ زمین کہسار شد — جائے دیگر پست و پُر از غار شد

گشت ناہموار چون سطحِ جہان — سوئے پستی کرد رُو آبِ روان

مے شد از تغویر[1] تجفیفِ[2] زمین — نیز با تنجید[3] تبحیر[4] ہم قرین

پہنِ سطحِ آب گر باشد فزون — دورِ تبخیرش بخوان بے چند و چون

گر ز معمول است زائد روئے بر — گاہ تجفیفِ زمین آنرا شمر

نکتۂ دیگر ہمے گویم بیاب — از کجا آید ہمہ دریائے آب

نزدِ اہلِ علم این باشد یقین — نیست عنصر بل مرکب شد بتعیین

اندرو نوعِ ہوا زیست اورا وجود — آن یکی حمضین[5] و یک ہائین[6] بود

---

[1] تغویر غور یعنی پست شدن

[2] تجفیف خشک شدن

[3] تنجید بالا شدن

[4] تبحیر زیادہ شدن بحرہا

[5] حمضین ہائیڈروجن

[6] ہائین آکسیجن

ابر اوّل گشت پیدا از بخاک — یافته ترکیب خود اندر مغاک[1]

پس بسوی شید وز جا سر کشید — همچو آن دیوے که از زندان رہید

قطرۂ باران شده از معصرات — آمده در زید بر گیتی ثبات

باز آمد بر زمین چون از سما — پُر شد از آن جمله پستی جا بجا

گفت زوجه فرطِ ارتعاش — یافت خدّ و خالِ گیتی انتقاش[2]

بحر شد یکجا بیک سو کوه و دشت — نار و دودِ ابتدا زینسان گشت

گر کسیست انکار با این داستان — گرچه مقبولِ تمامی نیست آن

گفته اند آنها که جرم ماه را — آنکه جنبش بود جز این دهر را

دست زادش چون ز دنیا افتراق — زان بسطحِ ارض آمد انشقاق

نزد آنها جسم مه کاہی سر بسر — جائے میدارد بہ سکونِ قمر

ارتعاش جنبیدن

[1] مغاک غار

[2] انتقاش نقش شدن۔

لیک شاید ماہِ ما از ابتدا — بود سیّارک ازین دنیا جدا

چون بہ قربِ کرۂ دنیا رسید — ارضِ ما آنرا ز جذبِ خود کشید

ہست گردان بعد ازان گردِ زمین — در جوارِ ماست تا این دم مکین

ختم شد شرح و بیانِ بحر و بر — بود جان تا این زمانہ مضمر

کس نکردہ است این تقریر در سنین — کے حیات آید برین کہنہ زمین

چون حرارت رفت و آمد اعتدال — پائے خود را جان برون کرد از انفصال[1]

صرف قدرت را مکن در بحر و بر

رہ ز مخلوقات تا خالق ببر

[1] نشکیب یعنی نبد

فصلِ ششم

در بیانِ حالتِ سطحِ ارض در آغازِ زندگی و ظهورِ زندگان در آب و قوانینِ حیات

۱؎ إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَوٰةِ الدُّنْيَا كَمَآءٍ أَنزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَآءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ (یونس)

۱؎ معنی آیہ۔ جز این نیست مثالِ زندگانی دنیا مانند آبی است کہ فرود آوردیمش از آسمان پس درہم آمیخت با وی روئیدگی زمین از آنچہ می خورند مردمان و چارپایان
(تفسیر حسینی)

۲. فَاَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَآءً ۚ وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْاَرْضِ ۚ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ ۝[1]

از سرِ نو کردم آغازِ سُخن — این زمان گویم از آن دورِ کہن

نے درختے در جہان نے سبزۂ — نے نشانے از وجودِ زندۂ

کوہسار آتش فشان و مشتعل — بحر ہائے گرم قدرے معتدل

ہر طرف غُرّان سحاب اندر فضا — شعلہ زن برقِ درخشان دائما

قطرۂ باران وہم بادِ وزان — ہر دو خالی از برودت آن زمان

جرمِ مہ[2] چون بود در قربِ وجوا — مدّ وجزرِ بیش بود اندر بحار

زود مے آمد بعدِ صُبح شام — داشت دُنیا تیز بر محور خرام.

---

[1] اما کفِ آب پس مے رود ناچیز شدہ و اما آنچہ سود میرساند بمردمان مے ماند در زمین ہم چنین بیان میکند خدا مثال ہا را (تفسیر حسینی)

[2] جرمِ مہ یعنی ماہ در زمان پیشین بہ دنیا قریب تر بود از ان سبب مد جزر در بحار بصورتِ مہیب و می نمود۔

چون زمانه مے کند بروے گذر | مے شود گیتی بطی السیر[۱] تر
زانکه مدّ و جزر دنیا یکسری | ضعف آرد در خرامِ محوری
خالقِ ما کرد کامل انتظام | تا شود جان را درین دنیا قیام
چونکه اوّل منزلش صلصال[۲] بود | روئ گیتی جمله پر او حال بود
در جهان می یافت مرے انصرام | سالها نے بود بروے انعدام
در وحولِ گرم آن نہ بد زمان | رُخ نمود اوّل درین سیّاره جان
چون مرکب جان شد با دنیا | در نہان ہاست نامِ آن حیات
ہمچو اصلِ جملہ اشیائے جہان | ہست از روح ہم از ما نہان
شرحِ آن را چون کنم من بے دلیل | خود خدا گوید که اُوتیتُم قلیل[۳]
آن قلیلی را که حق با ما نمود | پرده از رخسار مے باید کشود

۱؎ بطی السیر آہستہ رو۔ ۲؎ صلصال گل ولای

۳؎ اشاره به آیه کریمه قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّی وَمَا اُوتِیتُم مِّنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلِیلًا [illegible]

گفت رب از عالمِ امر است جان — نکتهٔ مرغوب را کرده عیان

عالمان[1] گفتند مخلوقِ خدا — منقسم بر قسم دو سر تا بپا

خلق باشد نام جمله مادیات — آنچه محسوس است و محدودِ جهات

عالمے آزاد از قیدِ سمات — عالمِ امر است غیر از مادیات

جانِ ما[2] یک پرتوِ آن عالم است — گرچه با ماده دو روزی منضم است

اندرونِ جسم ہمچون میہمان — کرد جانِ خود را درین دنیا عیان

مر ترا با وے تعارف میکنم — در بیانش مختصر حرفے زنم

نزدِ دانایانِ دورانِ جدید — صاحبانِ دانش و علمِ مزید

روحِ ما ہمزاد[3] جسم ماده است — در ازل با ماده یک جا زاده است

---

[1] نزدِ حکماء و متصوفین مخلوق منقسم بر دو قسم است عالمِ خلق و عالمِ امر۔ عالمِ خلق مراد از مخلوقات مادی و عالمِ امر مراد از عالمِ ارواح کہ آنرا عالمِ ملکوت نیز مے گویند ۱۲

[2] جانِ ما مراد از روحِ انسانی

[3] ہمزاد در یک وقت پیدا شده

جز بہ جسمے تو نہ بینی زندگان | زندہ باشد صاحبِ جسمی و جان

تا نہ گردد بار بر طبع و مزاج | من نہ کردم ذکرِ تحقیقاتِ لاج[1]

گویم این جا تا چہ افگندند بُن | اندرین مبحث حکیمانِ کُہن

از محمّد ابنِ ذکریا[2] شنو | زانکہ او مے داشت بس افکارِ نو

او ز شاگردانِ ایران شہری ست | نزدِ مُلّا ملحد است و دہری است

ہست ارشادش کہ رُوح اندر قدیم | نے شعورے داشتے نے عقلِ سلیم

آمد و اندر ہیولے جا گزید | زان گِلِ مقصود در عالم دمید

گر بپرسد کس ہیولیٰ بود نار | رُوح را در آتشِ سوزان چہ کار

گو ہمیت رُوحے کہ در ذرّات بُود | از حواسِ جسمِ ما آزاد بُود

ہمچو جذب و جُنبش و مثال آن | رُوح را خاصیّتِ مادہ بدان

---

[1] لاج ۔ سر الیور لاج کہ در علوم روحانی تحقیقات جدید کیکرد ۔

[2] محمد بن زکریا رازی حکیم مشہور کہ کتابے در بحث تخلیق نوشتہ و خیالش این ہست کہ روح در آغاز محض نام طاقت جنبیدن بود کہ درک و شعورے نداشت ۔

جانِ ما گر نفرت و خواہش دہد | روحِ ذرّہ طاقتِ جنبش دہد

روح ہمچو جسم اندر ارتقا | مرحلہ مے کرد طے از ابتدا

در زمانِ اوّلین آمد پدید | مرتقی گشت و باین صورت رسید

ارتقائے[1] جسم ہم در این زمان | منکشف شد بر عقولِ مردمان

ارتقائے روح بودہ مختفی | زان ہمے گفتند او را اجنبی

ورنہ از روزِ ازل با مادہ جان | بود در ہر مرحلہ یک جا بدان

من نگویم روحِ انسانی ست این | بلکہ ذکرِ روحِ حیوانیست این

یافت جان تکمیل اندر بوالبشر | خواہد آمد ذکر آن جائے دگر

وا نمایش نورِ حق را انعکاس | از نفخت[2] فیہ کردم این قیاس

این سخن را در تمامِ خود بجو | مے کنم از خلقِ عالم گفتگو

---

[1] ارتقائے جسم چون روح حیوانی را مرتقی نہ تصور دیدہ آنرا از آغاز موصوف بصفات موجودہ می پنداشتند ازین سبب در یافتن آن مشکلات پیدا شدند

[2] ونفخت فیه من روحی ، و دمیدیم در وے روحے ز خود

جان کہ در قطرات یا ذرّات بود — غافل و محروم از نشو و نمود

زانکہ باد وے نامساعد[1] بود حال — مے شد از جنگِ عناصر[2] پائمال

این زمان تبدیل شد حالِ جہان — خواست حق آرائشِ محفل زجان

گشت قشرِ ارض[3] ہم مضبوط تر — معتدل گشتند قدرے بحر و بر

چونکہ ممکن گشت آغازِ حیات — خلط شد جان بیشتر با مادیات

نامِ جزوِ مادیش را جسم دان — زندہ باشد صاحبِ جسمی و جان

خاصۂ اشیائے حی بالیدن[4] است — ہم ز اصلی فرعہا زائیدن است

شئی ء کان اوّل آمد در جہان — در جمیہ[5] بود بے نام و نشان

این ہمہ و اندر بحارِ بس عمیق — بلکہ اکثر اندران عہدِ عتیق

---

[1] نامساعد: ناسازگار

[2] جنگ عناصر: کثرت زلازل و آتش فشانی و تموّج و جزر و کثرت باد و باران -

[3] قشر ارض: سطح بالائے مواد آتشین

[4] بالیدن: نشو و نما یافتن

[5] جمیہ: گل ولای

مدّ و جزرِ بحر و مدرار[1] مطر[2] | اکثرِ سطحِ زمین را ساخت تر

جمع می‌گشتند ہر جا آب ہا | بود سطحِ ارض پُر تالاب ہا

نے نباتے بود و نے حی آن زمان | پاک[3] ز آلائش فضائے این جہان

پس ز قرصِ شمس ہر نوعِ شعاع | در زمین گشتے ممد با اختراع

بُد بسیش[4] آمیزشِ ماءِ معین | با معادن در بحورِ اوّلین

حل بکن صابون را در جامِ آب | صورتِ بحر اندران دوران بیاب

زندگی در آن و حول آمد پدید | خالقِ بے چون بمہرش پرورید

چون رحم گرمی بعالم جملہ بود | زانکہ جسمِ زندہ مثلِ نطفہ بود

۱؎ مدرار یعنی بپیاپی آمدن   ۲؎ مُطَر یعنی باران

۳؎ پاک در آن زمان مائیں در ہوا کم بود و دیگر انواع غازات ہم کہ نتائج عمل حیوانات و نباتات اند در ہوا کمتر بودند۔ ازیں سبب جملہ اقسام شعاع شمس بر زمین می رسیدند و در پیدا کردن حیات ممد می گشتند۔

۴؎ بود در آب بحر ہا معادن کثیرہ حل شدہ و صورت بحر مثل آبے بود کہ صابون با آن آمیختہ شود و این آمیزش نیز ممد ظہور حیات شد۔

زندگی در آں وحُول آمد پدید   خالقِ بے چوں بہ مہرش پرورید

ارتقائے زندگانِ اوّلین — شُد ز قطراتِ سلالِ[1] ماءِ طین[2]

زائیشِ افرادِ[3] ما در این زمان — بر ہمین شیوہ بُوَد اندر جہان

ہمچنین[4] شد ابتدائے اوّلین — زندگان را جُملہ بر رُوئے زمین

ارتقا[5] را باعث آمد حکمِ کُن — ہست این سرّے ز علمِ من لدن[6]

امرِ کن دادن سزاوارِ خداست — بتگری[7] ابعد ز شانِ کبریاست

حق تعالیٰ خواست مر جان را بقا — خادمِ جان گشت ارض و ہم سما

بہرِ استقرار[8] جانِ نازنین — داشت گرمی سر بسر روئے زمین

---

[1] سلال یعنی جوہر بیرون کشیدہ — [2] ماءِ طین آب و گل

[3] یعنی افرادِ ما در این زمان ہم از قطراتِ آب کہ آنرا منی می گویند پیدا مے شوند۔

[4] یعنی جملہ حیوانات۔ صورتِ اولین ایشان بر روئی زمین مثلِ قطرات منی بود

[5] ارتقا۔ چون حق سبحانہ امرِ کن داد عمل ارتقا شروع شد

[6] علمِ من لدن علمِ باطنی

[7] بتگری این گفتن کہ خداوند تعالیٰ بمدد فرشتگان یک بت کلان ساخت و روح در ودمید
گویا بتگری امنسوب بحضرت ربّ العزت کردن است

[8] استقرار بمعنی قرار گرفتن

آب گرم بحر ہا غلش نمود — شد موافق ارض و تعدادش فزود

پیشتر از بحثِ حیّ مرتقی — بشنو اسرار و اصولِ زندگی

شیءِ حیّ[1] چون زاد در دنیائے ما — دشمنِ جانش بود دیوِ فنا

بہرِ جنگِ آن غنیمِ پُر حسد — جمع سامانِ بقا را میکند

حربِ صعب است این تنازع للبقا — جنگ با اعداؤ و با ارض و سما

چیرہ گردد گاہ دشمن برملا — گہ مخالف می شود آب و ہوا

اے بسا اجناس در جنگ و جدال — اے بسا انواع در جہد و قتال

ریختند از ہم دگر اجزائے شان — شستہ شد اوراق از اسمائے شان

آنکہ صالح تر[2] بود پاینده تر — انتخابِ قدرت[3] است این سر بسر

در مثالِ این بود زین بحث ہم — از شواہد ہست پُر دورِ اُمم

---

۱ شئ حی اصول اول تنازع للبقا است کہ بقائے اصلح نتیجۂ آنست

۲ بقائے اصلح

۳ انتخاب قدرت Natural Selection

خود خدا گوید به قرآن و زبور[1] | ارض را وارث شود صلحاء ضرور

هر که دارد طاقت حرب و حیات | در جهان حاصل کند حق ثبات

صالح است از دیگران صالح تر است[2] | گرچه دین او فضول و ابتر است

هست ارشاد نبی محترم[3] | کفر می پاید نمی پاید ستم

بر دگر کس ظلم کردن ناروا ست | بر تن خود ظلم نفی[4] کبریاست

کشتن خویشتن را کشتن است | خود نشان را خون جان بر گردن است

گر فریب نفس کامل می شود | [illegible]

در بدن [illegible] باشد | گرچه آید[5] [illegible]

---

[1] ولقد کتبنا فی الزبور من بعد الذکر ان الارض یرثها عبادی الصالحون [illegible]
آیه [illegible]

[2] [illegible] صالح [illegible]

[3] [illegible]

[4] نفی [illegible] خود [illegible]

[5] یعنی [illegible]

زانکه او ظلم و ستم لیس ناروا — بر همه افراد خود دارد روا

نیست بر یک شیوه قایم دهر ما — فرض شد تبدیل گشتن بهر ما

حق تغیر کے دهد حالِ ترا — تا نه بیند خوب اعمالِ ترا

اصلح الاعمال باشد این زمان — یک قدم برتر زدن از دیگران

دین را با گفتهٔ من جنگ نیست — صبغة الله[1] است زین به رنگ نیست

اَنتُمُ الاَعلَونَ[2] می گوید خدا — برتری زیبد به مومن دائما

ای که داری تو کف ام الکتاب[3] — دین روشن تر ز قرصِ آفتاب

شد ز قرآنت منور کل جهان — نیست خفاشی[4] طریقِ مومنان

بیں به درسِ تنازع للبقا — لَیسَ لِلاِنسَانِ اِلّا مَا سَعٰی[5]

---

[1] صبغة الله رنگِ خدا

[2] اَنتُمُ الاَعلَونَ اِن کُنتُم مُؤمِنِین — شما سربلند خواهید شد اگر مومن باشید

[3] اُم الکتاب۔ قرآن مجید

[4] خفاشی مثلِ خفاش ترسیدن از روشنی

[5] نیست برائے انسان مگر آنچه برائے آن سعی کرده است۔

این نصیحت یاد دار اے متقی — مرتقی شو مرتقی شو مرتقی

انحصارِ جسم بر آب و ہواست — روح را از علم و دانش ارتقاست

علم و فن آموز این راہِ خداست — جہل نفیِ لطف و مہرِ کبریاست

شخصِ[۱] نادان ترکِ دنیا میکند — مردِ راه احیاے اشیاے کند

زائد آمد درمیان این گفتگو — تو مده از کف عنانِ جستجو

غور کن اندر طلسمِ کائنات — میکنم شرحِ قوانینِ حیات

این دو ہم بشنو ز قانونِ جہان — مے کند مجبورِ رسمِ ہمزمان

تا بسازد زنده خود را آشنا — در جہان با حالتِ آب و ہوا

بہرِ موشِ روس لازم شد سمور — موشِ ہندوستان ازان دارد نفور

پوستین پوشد جوانِ ترکمان — یک ردا کافی براۓ ہندیان

یک شتر از ہند و یک از باختر — فرق باشد ہر دو را از یکدگر

---

[۱] شخص۔ زیرا که پیغمبر ما گفته لا رہبانیة فی الاسلام

گرم گردد بعد دوری گر شمال — زندگان را هم شود تبدیل حال

ترکمان از پوستین گیرد نفور — یا بمیرد موش یا ریزد سمور

هر که این کردن نداند بی گمان — می رود از دهر نگذارد نشان

جای او گیرد یکی نوع دگر — که به او گرمی بود مرغوب تر

بیشتر زین جهد در وقت ممات — در جهان اصلاح انواع حیات

زین این قانون بنگر در جهان — ماضی و حال گروه مومنان

سست تر رفتیم و از پسماندگان — لاجرم هستیم می بینی عیان

جمله شاهان بشیوه قوم ما — کار شان تن پروری عجب و ریا

غافل و کوته نظر بی دانشان — ز التفاتات فساد و غدر شان

ملتی کان بود استاد زمن — هست در گرداب آفت غوطه زن

این سوم قانون را هم گوش دار — بر ره اهل خرد شو ره سپار

آشکار است این که اندر ارض ما — هر وطن دارد دگر آب و هوا

فرض کن اول بہ کُل رُوی جہان	بود یکسان حال موسم جاودان
پس بہ وحدت کرد یک جانب ظہور	ماند در دیگر وطن بر جا حرور
سردی و گرمی بہ دَورانِ زمان	اختلاف آرد بحالِ زندگان
ہست از یک نوع موشِ ہند و روس	فرق از آب و ہوا دان و علوس[۱]
گشت در بنگال افغانی مکین	فرقش از افغانئ سرحد بہ بین
فرق آرد سردی و گرمی بہ تن	ہم بہ شکل و رنگ و اجزائے بدن
مختلف ہر ملک را باشد غذا	اختلاف آرد غذا در تن جُدا
بیشتر احوالِ[۲] شے دارد اثر	بر ہمہ انواع حیوان شجر و بشر
می شود از این سبب فرقِ فروع[۳]	ہست این تفریق جاری از شروع
تو بگو فرقِ فروع اندر کلام	یا بکن تفریق انواعش بنام

۱ علوس بمعنی خوراک۔ ۲ احوال فضائے گرد و پیش

۳ فرق فروع (Differentiation of Species) و ہمین را تفریق انواع نیز توان گفت۔

زین وجوہات اختلافِ زندگان ۔۔۔ در ہمہ انواع دیدن می توان

از قوانین با تو گفتم تا اخیر ۔۔۔ قصۂ آغاز را از سر بگیر

گویم اول از ہمہ زندہ وشان[1] ۔۔۔ آنچہ زیرِ خوردبین ماند نہان

فرقش از ذرّاتِ دیگر ہست کم ۔۔۔ غنچۂ نورستہ از کتمِ عدم[2]

زان سپس از آن سلالِ ماءِ طین[3] ۔۔۔ آنکہ آمد بر سرِ ماءِ مہین[4]

گر بخوانی نطفہ اش باشد روا ۔۔۔ زندگان کردند از وے ارتقا

ارتقا جو بود آن جسمِ رقیق ۔۔۔ گشت با احوالِ خود ہر جا رفیق

در کلامِ خویشتن خلّاقِ حق ۔۔۔ از اِذَا تُمۡنٰی[5] بما دادہ سبق

بعد ازان از زندۂ یک خانوی[6] ۔۔۔ در جہانِ ہیر مہمانِ نوی

---

[1] زندہ وش ذرۂ کہ ہمچو زندہ می نماید ۔ [2] کتمِ عدم پردۂ غیب

[3] سلالِ ماءِ طین جوہرِ آب و گل ۔

[4] ماءِ مہین ۔ آبِ غلیظ یعنی آب با معادن آمیختہ کہ در وحول آن زمان بودند

[5] اشارہ بآیہ کریمہ من نطفۃٍ اِذَا تُمۡنٰی از نطفۂ کہ تقدیر آن خدا مقرر کردہ

[6] زندۂ یک خانوی (Unicellular Germ) (مفردات راغب)

من مثیلِ زندگان ابتدا — گر بخواہی مے نمایم مر ترا

تو امیبا[1] را بہ بین در این زمان — یادگارِ بس کہن از زندگان

جسمِ او در خردبین آید نظر — زندہ و بے دست و پا و بے بصر

زندہ دانا جاندارِ اولین — خرد تر بود از امیبا بالیقین

مشرقی دانائے اسرارِ کتاب — نفسِ واحد مے نہد نامش بیاب

جمع گشتہ آن نفوسِ[2] واحدہ — اخذ از ماحول کردہ فائدہ

گامزن گشتند بر راہِ ھُدیٰ — صاعدانِ نردبانِ ارتقا

چون بہ گیتی داشت او رائے ثبات — بست اندر سلسلہ خود را حیات[3]

شد عروجش را از آن دم ابتدا — یافت از ہر خطّہ تاثیرِ جُدا

فرق در تن آمد اندک اندکے — سبزہ شد یک جا دگر جا آن یکے

---

[1] امیبا (Amoeba)

[2] نفسِ واحد (Unit of Life)

[3] احیای یک خانوی با ہمدگر چسپیدہ خود را در سلسلہ آویختند۔

گر ہمے خواہی تو شرح و بسط این	در نگر آن را بہ فصلِ ہفتمین
اندران بینی چہ سان از ابتدا	مرتقی شد زندگی تا انتہا
خالقِ ما از کرمہائے مزید	جانداران را بہ دنیا پرورید
گفتمت اسرار ادوارِ کہن	تا شوی آگہ ز احوالِ زمن

مدعا زین دردسر و زین قیل و قال

نیست مارا جز رضائے ذوالجلال

تتمہ حصہ اوّل از صحیفۃ التکوین

ثبوت مباحث گذشتہ از قرآن مجید
و تطبیق معقولات با منقولات

اَوَلَمْ یَرَ الَّذِیْنَ کَفَرُوْٓا اَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا[۱] فَفَتَقْنٰہُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَآءِ کُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ اَفَلَا یُؤْمِنُوْنَ (انبیاء)

من ز فضلِ مالکِ یوم الحساب — ختم کردم نظم یک جزوِ کتاب
آنچہ با علمِ قلیل و فہمِ کم — از کتب فہمیدہ ام کردم رقم

---

۱ معنی آیہ - آیا ندیدہ اند کافران کہ آسمانہا و زمین مجتمع بودند پس باز کشادیم ما ایشان را و پیدا کردیم از آب ہر چیز زندہ را آیا ایمان نمی آرند (تفسیر حسینی)

چشم پوشیٔ مکن استادِ فن — از نقایص در خیال و نظم من

نیستم عالم نیم اہلِ زبان — شعر را بهتر ازین گویم چسان

شرح کردم ارتقائے مادیات — از هیولیٰ تا به آغازِ حیات

گو بیت اکنون کلامِ کبریا — در همین مبحث چه فرماید بما

مسلکِ مذہب درین گفتار چیست — اندرین ره دین را رفتار چیست

گرچه بحثِ مذہب اندر کائنات[1] — ہست اکثر ماورائے مادیات

لیک اصلِ مذہبِ حق از خداست — کے بود قولِ خدا جز صدق و راست

چون کند بحثِ امورِ حادثات[2] — عقلِ ناقص می شود حیران و مات

آیتِ عنوانِ این گفتار ما — ہست در یک فقره رازِ ابتدا

بحرِ عالم ہست اندر کوزۂ — پائے عالم جمله در یک موزۂ

اندرین آیت ز اسرارِ جہان — بحث کامل کرد ربِّ مستعان

---

[1] مذہب بالعموم بحث امورِ غیر مادی میکند

[2] حادثات اشیا پیدا شده

گوید ست از رتق[1] اجرامِ زمین — اصلِ اینها بود واحد بالیقین

این خیالت سوئی بالا مے کند — رہنمائی تا ہیولیٰ مے کند

در پس آن لفظِ فتق[2] آرد خدا — گشتنِ اجزا ز اصلِ خود جدا

معنیٔ آن را مگر فہمیدۂ — زانکہ اقوالِ حکیمان دیدۂ

من ز اسباب و علل[3] گفتم سخن — وجہِ اشتاتِ[4] ہیولائی کہن

رتق بود و فتق شد از حکمِ رب — این چنین گو اے گرفتارِ سبب

غور کن بر رمزِ قرآنِ کریم — کن حذر از مکرِ شیطانِ رجیم

بعد ازان گوید کہ خلاق حمید — زندگان را جملہ از آب آفرید

آیت است این بوستانی بار دا — آیت است این بحر نا پیدا کنا

---

[1] رتق باہم چسپیدہ بودن یعنی در ہیولی زمین و اجرام سماوی باہم چسپیدہ بودند۔

[2] فتق - از ہم جدا شدن - ہیولائی کہکشان از ہیولائے اعظم و جدا شدن ہیولائے نظام شمسی از ہیولائے دیگر اجزائی کہکشان و جدا شدنِ سیارگان از شمس و اقمار از سیارگان۔

[3] علل علتہا

[4] اشتات شکستن

هست این از معجزاتِ احمدی / جان جان پرور زعین سرمدی

گو بابت این از هیولائے عظیم / زانتشارِ جزو جزوش در قدیم

زان سپس از آمدِ جان در جهان / مے کند این آیتِ قرآن بیان

این دو رمز از رازهائی ابتداست / اندرین مستور سرّ انتهاست

ذکرِ این هر دو بتو کرد است ربّ / تا ازو غافل نباشی روز و شب

آخرِ این آیه از اهلِ کمال / هست تفسیر خدائی ذوالجلال

غور کن اے آلِ آدم از شما / آفریدم مرسلان و انبیار

جمله سوئے وحدتِ من خلق را / داعیان بودند بر راهِ هدیٰ

داده ام قرآن به ختم المرسلین / بر شما از من پیامِ آخرین

در همیں آیه ز اسرارِ کهن / سرِ خلقت را بتو گفتم علن

گر کنون هم راهِ ایمان نسپری / تا کجا انکار و طغیان می بری

گفت احمد معجزم قرآن بود / قایلِ این صاحبِ ایمان بود

غیرِ وحیِ حق یکے از امیان ‏ — ‏ کے شناسد رازِ تخلیقِ جہان

بالخصوص آن دم کہ دنیا سربسر ‏ — ‏ بود از اسرارِ خلقت بے خبر

سرِّ کینونت[۱] چہ داند دیگری ‏ — ‏ جز مکوّن[۲] یا از و پیغمبری

نے بہ انجیل و نہ توریت و زبور ‏ — ‏ نہ بہ وید[۳] و نے اوستا[۴] در سطور

این چنین آیت کسے مسطور دید ‏ — ‏ بکر[۵] معنے را چنین مستور دید

گوہرے زینسان ز اسرارِ خدا ‏ — ‏ بہرِ ما آورد احمد مصطفےٰ

صد سلام و صد درود و صد ثنا ‏ — ‏ بر رسول اللہ شاہِ انبیاء

رفت با موسیٰ عصا ایش از زمین ‏ — ‏ معجزِ احمد[۶] ہمیشہ زندہ بین

ہم بہ قرآن یاب در دیگر مقام ‏ — ‏ بکر معنیٰ ہمچو حور اندر خیام[۷]

---

۱ کینونت: تکوین

۲ مکوّن: خالق تکوین کنندہ

۳ وید: کتاب ہندوان

۴ اوستا: کتاب زردشتیان

۵ بکر: عروس

۶ معجزِ احمد: قرآن مجید

۷ خیام: خیمہ ہا

صالحان را گفت حق نافع چو آب　　طالحان را بے فواید چون حباب

گفت نفع آب ماند تا ابد　　محو گردد در دو سه ساعت زبد[1]

مقصد این آیہ از بس اوضح است　　کاشف رمز بقائے اصلح است

گر مدوّر نزد تو باشد فضا[2]　　ہست این نکتہ بہ اقطار سما

دور آتش بود قبل آب و خاک　　قبلہ من نار[3] در قرآن پاک

می دہد قرآن از نیسان ہر زمان　　درس ہائے نو بنو با مومنان

آنچہ دیدی در کتابم سربسر　　رائی و قول جملہ ارباب ہنر

مومن و نصرانی و ہم از یہود　　از مجوسان و بزرگان ہنود

اختلافش چیست با قول خدا　　پس تو حکمت را مدان از دین جدا

بالخصوص اسلام دین آخرین　　ملت بیضائے ختم المرسلین

---

[1] زبد جاب

[2] اگر فضا را کسے مدوّر میداند لفظ اقطار سما در قرآن تائید این میکند

[3] وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ قَبْلِهٖ مِنْ نَّارِ السَّمُوْمِ

جامعِ احکام ادیانِ قدیم　　مخزنِ اسرارِ قرآنِ کریم

چیست قرآن نورِ ربّ العالمین　　شاهدِ خلّاق بر روئے زمین

اژدهائے سحرِ شک و ارتیاب[۱]　　از یدِ بیضا فزون تر این کتاب

در جهان نورِ خداوند این کلام

گیر حبل الله[۲] محکم والسّلام

[۱] ارتیاب در شک افتادن

[۲] حبل الله ریسمان خدا یعنی قرآن مجید

صحیفۃ التکوین

حصہ دوم

فہرستِ مضامین

فصل ہفتم

در بیان آغاز حیات در آب و پیدا شدن نباتات و ارتقای درختان تخلیق مضغہ از علوق نطفہ و ارتقای حشرات و قشریات و حیتان و ضفادع و ضب و زحاف

وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَآبَّةٍ مِّنْ مَّآءٍ ۚ فَمِنْهُمْ مَّنْ يَّمْشِىْ عَلٰى بَطْنِهٖ ۚ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّمْشِىْ عَلٰى رِجْلَيْنِ ۚ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَّمْشِىْ عَلٰٓى اَرْبَعٍ ۚ يَخْلُقُ اللّٰهُ مَا يَشَآءُ ۚ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيْرٌ (سورہ [illegible])[1]

---

[1] آیہ- و خدا آفرید ہر جانوری را از آب پس از ایشان است کسی کہ میرود بر شکم خود و از ایشان است کسی کہ می رود بر دو پای و از ایشان است کسی کہ میرود بر چہار پا، می‌آفریند خدا ہر چہ میخواہد ہر آینہ خدا بر ہر چیز قادر است۔ (تفسیر حسینی)

از عنایاتِ خداوندِ کریم | خالق و رزّاق و رحمن و رحیم

این دوم جزوِ کتاب آغاز شُد | فکرِ من با طبعِ من دمساز شُد

گفتمت از زندگی در ابتدا | بشنو از اطوار[1] اندر ارتقا

از معارج[2] در عروجِ جسم و جان | مے کنم جہدے کہ آید در بیان

سرگذشتِ زندگان اندر بحار | ز ارتقائے نوعہائے ذی فقار[3]

از خروجِ زندگان در دشت و بر | از نباتات و ز اشجار و ثمر

سیرِ مخلوقاتِ ربّ العالمین | در دلت پیدا کند حق الیقین[4]

مجملے گویم ز احوالِ نبات | بعد ازان از دیگر انواعِ حیات

من نگویم از درختِ باردار | از صنوبر یا ز شمشاد و چنار

بلکہ آغازم ز بحثِ آن نبات | بود کان در دورِ آغازِ حیات

---

[1] اطوار طورہا   [2] معارج زینہ ہا

[3] ذی فقار آن حیوانات کہ استخوان پشت میدارند کہ در عربی آنرا فقرہ میگویند۔

[4] حق الیقین یقینِ کامل کہ بالاتر از درجۂ علم الیقین و عین الیقین باشد

اصل حیوان و نباتاتِ زمین | یافت صورت در سلالِ ماء و طین
کرد قطره ارتقا ازین سلال | مسکنِ مالوفِ او آبِ زلال
از تلطف ہائے حیِّ لایموت | کرد آن از نورِ شمسی اخذِ قوت[1]
در نباتی ہست یک جزوِ لطیف | کان کشد از نورِ رزاقِ لطیف[2]
از شعاعِ شمس چون زرقش رسید | رنگِ اخضر از ہمان آمد پدید
قطرۂ[3] اول کہ بود اصلِ نبات | در وجود آمد بہ آغازِ حیات
باحیاتی چونکہ این معمول شد | در تنازع للبقا مشغول شد
خشک گشتے آب این بیجان شدے | بارِ دیگر زندہ از باران شدے
زیست قطرہ قرنہا زینسان زبون | تا صلاحیت بہ جسمش شد فزون
تا فتت بر وے نورِ الطافِ خدائے | از سواحل[4] در رہِ لش زاد جائے

---

[1] قوت خوراک [2] لطیف پاک
[3] قطرہ زندہ سبزہ کہ ہمہ نباتات ازان ارتقا کردند و آن در خوردبین نظری آید
[4] یعنی قطرہ کہ جائے او در ساحل بحر بود در او حال جائے گرفت

مدتے ز امواج در اقلاق[1] بود | در وحولش خواہشِ اعراق[2] بود

اندر این جا رست قطره ز انغماس[3] | یافت بے تکلیف نوعش انغراس[4]

قطرہائے چند پس یکجا شدند | مرتقی از خلقتِ اولی شدند

ز انفرادیت[5] چو کردند ارتقا | "جسم کل"[6] گوئیم آن مجموعہ را

ہر یکے در جسم کل میکرد کار | بر عمل شد شکل ہر یک را مدار

آن یکے شد برگ و سر بالا نمود | تا بیا مد رحمتِ یزدان فرود

کارلنگر[7] کرد یک جزوش کہ آن | بیخ سبزه[8] شد پس از دور زمان

---

[1] اقلاق یعنی بے آرام کردن
[2] اعراق یعنی بیخ در زمین فرو بردن
[3] انغماس یعنی بہ آب فرو رفتن غرق شدن
[4] انغراس یعنی روئیدن درخت
[5] انفرادیت یعنی وحدت
[6] جسم کل یعنی جسمے کہ از مجموعہ جراثیم ساختہ شدہ بود
[7] کارلنگر پارۂ آہن ثقیل کہ برائے استادہ کردن کشتی در آب می انداختند
[8] بیخ سبزه آن جزو سبزه کہ کارلنگر ازو گرفتہ مے شد۔ بعد ازاں چون سبزہ بر زمین جا گرفت بیخ آن گشت

آن یکے رگ گشت و رزقش را کشید | باسہولت طعمِ خود را مے چشید
فرقش از حیوان[1] سکون در یک مقام | غافل و بے بہرہ از ذوقِ خرام
این نباتی از عناصر رزق چید | قوتِ حیوان از دگر اجیا رسید
طعمِ خود را یافت یک جا برقرار | نے چو حیوان رزق او صید و شکار
چون بقائے نسلِ او از قطرہ بود | لازما در آب جائے خود نمود
زال دنیا بود در آن دم جوان | گرم سطحش چون بطونِ مادران
سبزہ در ماحولِ خود خوشحال بود | جائے او در ساحل و او حال بود
رزق زیرین پنجۂ بیخش کشید | نور و غازاتِ ہوا را برگ چید
اے کہ جوئے سرِّ ابقائے حیات | می توان در برگ دید انف النبات[2]

---

[1] یعنی فرقِ اولین سبزہ و حیوان این بود کہ قطرہ نبات ساکن و نطفہ حیوان متحرک مے ماند و رزق قطرہ از عناصر بود و رزق نطفہ حیوان از نباتات و نصف دیگر۔

[2] انف النبات یعنی نباتات یعنی مسامات دم کشیدن کہ در برگ می باشند۔

ارتقا جو سبزۂ نورستہ گشت — بعد دورے ریشہ اش[1] آمد بدست

یافت چون ماحول بہتر شد نہال — گامزن ہر دم بہ معراجِ کمال

گیرد از ماحول شئ سے اثر — کرد آن تفریق انواعِ شجر

داشت نازک ہیچو نے جسمے درخت — در سواحل زان سبب افگند رخت

کرد باز اصلاح و تادیبش خدا — گامزن کردش براہ ارتقا

دور ریشہ رفت و تخم آمد پدید — دست دادش فتحِ ابوابِ جدید

آنکہ تخمِ او نکردہ ارتقا — تاکنون در نزد آبش ہست جا

بس شجر با بیخ و برگ و بار شد — ریخت تخمش نسلِ آن بسیار شد

قوتِ خود را بیخ و برگِ خویش چید — احتیاجِ زیست در ساحل ندید

چون شجر از عطش[2] بے اندیشہ شد — سوئی بر یلغار[3] فوج بیشہ شد

---

[1] ریشہ اش۔ نباتات بر دو قسم اند یکی آنکہ از تخم پیدا می شوند دوم آنکہ افزایش نسلِ شان از ریشہ باشد و ریشہ نام آن اجزائی باریک مثل موئی است کہ در بعضی نباتات بجائے تخم می باشند۔

[2] عطش تشنگی

[3] یلغار حملہ

رفت بالتدریج از ساحل برون — در وجودِ وے درشتی شد فزون

سخت شد آن ہیچو نے نازک بدن — پس بہ آسانی بہ دشتش شد وطن

پیشتر مے زد بہر دوران قدم — تا بزد بر قلّہ ہائے کُہ علم

درمیانِ جملہ انواعِ حیات — اولاً آمد سوئی خشکی نبات

بُود حیوان را غذا از برگ و بر — پیش پیشش زان سبب آمد شجر

غور کن در دل کہ این تقدیر کرد — یا کہ خاکِ تیرہ این تدبیر کرد

سبزہ و گل بر درختانِ جدید — بعد چندین قرنہا آمد پدید

تا نگو تنہا نبات آمد بہ بر — در پئش احیائے دیگر رہ سپر

نوعِ غازہ آن را کہ بائین است نام[1] — انحصارِ زندگان بر وے مدام

سبزہ آن را اخذ کردہ جا بجا — مے دہد آزاد بیش اندر ہوا

---

[1] نوع غازہ یعنی نباتات چون ہوا را در خود جذب کنند مائین یعنی آکسیجن را بیرون مے آرند
و ازین سبب بعد پیدا شدن نباتات وا ز مائین یعنی آکسیجن گیس در ہوا زیادہ شد کہ
نفس زندگی حیوانات بر آن است۔

سبزه چون مائیں را داد از دیاد — سوئے خشکی روئے خود زنده نهاد

گشت لشکر کش به سمتِ برِ حیات — بود قائد فوج را جنسِ نبات

چون نبات[1] آمد بخشکی از وحول — جیشِ حیوان کرد در آنجا نزول

پس نباتی رفت در قربِ جبال — کرد حیوان سوئے بر شد الرحال

بر سرِ کهسارها[2] با چارپا — رفت یکجا بعدِ چندین قرنها

از سواحل تا به کهسارش رحیل — بوده است اندر زمانے بس طویل

طولِ آن مدت بگویم در سنین — اندرین جائے به فصلِ هشتمین

ختم بهتر حیثِ انواعِ نبات — گو بمیت از دیگر اقسامِ حیات

خواست چون تخلیقِ حیوان اهتدا — در زمینِ ما به دورِ ابتدا

---

[1] چون نبات یعنی در آن زمان که نباتات بیرون از وحال در خشکی رستن گرفتند حیوانات در وحال سکونت پذیر گشتند یعنی آمدنِ حیات سوئے خشکی بالتدریج بود۔

[2] بر سرِ کهسارها یعنی تا زمانِ پیدا شدنِ چارپایان پستانیه بر کوهها نه رسته بودند

از سلالِ طین در بحرِ عمیق — گشته پیدا چون منی جسمِ رقیق

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

آن حیاتِ ابتدائی شد مکین | با قرار اندر یکے کنجِ زمین

ہمچو سبزہ کرد آبش پرورش | چون نباتے حاصلش می شد خورش

رہ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا[1] را بخوان | ہست اندر سورۂ نوح این بیان

تا نگیرد خود بخود راہِ فرار | داد یک مستحکمش جائے قرار

ہمچو سبزہ بود بیخِ او بہ گل | ذوقِ آزادی وے بودش بہ دل

از زمین ببرید و سابح[2] شد بہ آب | بود در امواج اندر اضطراب

در تلاشِ رزق رفتے جابجا | ہر زمان در تگاپو مبتلا

کرد امدادِ حیات آب و ہوا | یافت زان بالیدگی نشو و نما

ہمچنین گفتند اخوان الصفا[3] | رازدانانِ قدیم از قومِ ما

در ہمان دوران کہ شد ظاہر حیات | گرم تر بود این زمین بے ثبات

---

[1] وَاللّٰہُ اَنْبَتَکُمْ مِّنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا رویانید شما را از زمین مثل نبات

[2] سابح یعنی شناور

[3] اخوان الصفا مجلسِ علما کہ در زمان عباسیان منعقد بود

زان حرارت این زمان یابی نشان — در رحم اندر بطون مادران

خالق عالم ز الطاف مزید — در چنین ماحول تخمے را پرورید

پس ز تاثیرات ماحولش زمان — ساخت چون کرمے بآب اندر روان

آنکه پیدا پیش بود اندر سبل[1] — گشت مغز اندر سر آن جسم کل[2]

تو مگو این جا که انکار از خدا ست — خود زمانہ حکم آن رب العلی ست

کرمکے بے استخوان آن زنده بود — کل وجودش نرم و همچون مضغه بود

مضغه نام زنده بے استخوان — جسم او بے طاقت و تاب و توان

آنچه گفتم نے فقط رائے من ست — بلکه رومی نیز همرائے من ست

پیشکش سازم دو گوهر شاهوار — از کلام پیر رومی یادگار

از جمادی مردم و نامی شدم — مردم از نامی بحیوان سر زدم

---

[1] سبل بمعنی راه۔

[2] گشت مغز اندر سر آن جسم کل یعنی چون جراثیم که در یک سلسله خود را بسته بیک جسم گردیدند کدام جرثوم که مقدم آنها بود در پیش میرفت آن مغز سر آن سلسله گردید۔

مُردم از حیوانی و آدم شدم | چون بگویم من ز مُردن گم شدم

دُور از صحبت چرا این گفتگو | قصّۂ آغاز حیوان باز گو

شیءِ حَیّ را بُود جسمے بس خفیف | چون امیبا[1] و چو نہرانِ ضعیف

ار شدے یک جانبے خشکی پدید | شئے ز حے گشتی از آنجا ناپدید

پس بہ حیوان داد حق تا بے توان | کرد پیدا در وجودش استخوان

بشنو این را گویمت از احتشام | در تن زنده ز تخلیق عظام

[illegible] | سخت تر شد [illegible]

[illegible] | [illegible]

[illegible] | [illegible]

[illegible] | [illegible]

---

[1] امیبا [illegible] که در زبان انگریزی امیبا خوانند و آن از [illegible] واحده است۔

چون قرونِ چند بگذشت ہم برین — باز شد تبدیلِ حالت بر زمین

یافتند احیا ز گرمی آب و تاب — نوعہا گشتند زاید از حساب

چون زمانہ را بہ خود دمساز دید — زندہ سر از قشرِ[1] خود بیرون کشید

قشر را بدرید و پارہ کرد دو — از لحوم این پارہ ہا را شد رفو

لحم بعضے یافت در آن دم وفور — ساخت از خود یک قبائے بر قشور

بر قشورِ سخت کسوت از لحوم — زندگان را داد خالق بالعموم

قشر شد اندر تنِ زندہ عظام — زندگانی اقتضائی تر نظام

این چنین حیوان در جنگِ بقا — بردہ بازی در زمانِ ابتدا

آن کہ از این نوعِ اوّل رونماست — جانورِ کم استخوان بے دست و پاست

استخوان اندر کمے حیوان نقیر[2] — جسم و اندر شقاقے [illegible]

[1] قشر یعنی پو[illegible]

[2] نقیر ریشۂ کہ درون تخم خرما باشد

در جهان آمد چو نوعِ ذی فقار[۱]	کامیاب از امتحانِ کردگار
کرد زود از حالتِ ضعف ارتقا	یافت در گیتی عروج و اعتلا
فرعهائے او ز حد افزون شدند	چون جدا ماحول شد صدگون شدند
هر یک از عضوِ دگر بگرفت کار	از تقاضائے لزومِ هر دیار
ز اختلافِ عضو در تکمیلِ کار	در فروع آمد تباین آشکار[۲]
پُر ز ایشان گشت اندر بحر آب	زندگان گشتند زائد از حساب
ماهیانِ گونه گونه فوج فوج	از نهنگانِ تناور فوج فوج
زندگان بودند آبی جملگی	سوئے بر ننهاده بُد پا زندگی
چون بر بین بند شست دورانِ زمن	زنده شد جوینده دیگر وطن
از قدیم آئیم تا دورِ جدید	آورد مخلوقِ نو خالق پدید

[۱] ذی فقار آن جانور که استخوان پشت میدارد

[۲] آشکار یعنی چون از اعضائے مختلف در دیارِ مختلف بمطابقِ ضرورتِ خود کار گرفتند ـ ازین سبب اختلاف در اعضا پدید آمد ـ

می نہد در پیشِ فجِ حی قدم | می زند بر سنگرِ[1] خشکی علم

ہست لازم قبلِ شرحِ ماجرا | با تو گویم حالِ سطحِ ارض را

روئے گیتی اندران دَورِ زمان | داشتے دریا چہ ہائے بیکران

اکثرِ روئے زمین پر آب بود | ربعِ خشکی نیز چون مرداب[2] بود

نیست این پوشیدہ بر اہلِ عقول | دَورِ استنقاع[3] باشد پُر وحول[4]

بیشہا بودند بر آن ارضِ تر | بانباتے بود امدادِ مَطَر

آن زمان اندر سواحل شد مقیم | از جنودِ زندگان فوجِ عظیم

نوعہائے ضفدعی[6] از امرِ حی | مرحلہ از ارتقا کردند طے

ضفدعی خوانیم آن انواع را | آنچہ انگلیش بگفت ایمفیبیا

---

۱ سنگر یعنی مورچل

۲ مرداب یعنی زمینے کہ در آن گِل و لائی بسیار باشد

۳ استنقاع یعنی زمانہ زیادہ شدنِ آب

۴ وحول جمع وحل یعنی تالاب

۵ مَطَر یعنی باران

۶ ضفدعی

جائے خیشوم[1] از ریه[2] دم می‌کشد — که برون از آب بر خشکی رود

دم کشیدن از هوا آموخته — مائیِ طمس ز تولی اندوخته

از همین نوعِ ضفادع چند ها — زیستند اندر سواحل جابجا

چون ز قیدِ بحر بیرون تاختند — از سواحل سوئے اوحال[3] آمدند

نشو ئے حے اندر وحل تکثیر یافت — زنده بهر خویشتن اکسیر یافت

گشت پُر هر یک وحل از زندگان — از ضفادع تو همینان را بدان

روئے گیتی بود چون نمناک و تر — بهر اینان بود آسان سیر بر

همچنین بگذشت دورانِ مدید — حسب عادت ارض رنگِ نو گزید

کرد تنجید[4] سطوح آن دم عیان — جوششِ بطنِ مذاب[5] این جهان

خشک می‌گردید سطح از ارتفاع — شد ازین رو دورِ نو را ابتداع

---

۱ خیشوم سوراخ که در گلوی ماهی میباشد

۲ ریه یعنی شُش

۳ اوحال جمع وحل گل

۴ تنجید بمعنی بالا شدن

۵ مذاب بمعنی گداخته

بود بالتدریج تخفیف زمین — بس تقویه[1] تو ماء معین[2]

رفته رفته خشک چون شد آب شد — زندگانی هم بے نیاز از آب شد

چند حیوان سوئے بر راهی شدند — همدگر یار با ماهی شدند

شیء حی کاندر وحل مسکن گزید — در شکم پا و توانائی ندید

چون بخشکی آمد اول زین سبب — گرد اندر ضب[3] و افعی شوق و شغب

گشت در خشکی چو حیوان مستقر — [illegible] علی البطن آمده

گر چه [illegible] — [illegible][4]

[illegible] — [illegible]

زاحف[5] پیشین به سستی کرده [illegible] — [illegible] چون [illegible]

بعد قرن چند اجسام عظیم — یافتند این جانداران [illegible] جسیم

---

۱ تقویه یعنی باقی رفتن
۲ ماء معین آب جاری [illegible]
۳ ضب یعنی بر شکم رفتن
۴ سوسمار گوه
۵ زاحف جانورے که بر شکم [illegible]—

از نظر بر جسمِ شان لرزید دل | پیل پیشِ عظمتِ آنان خجل

مے کشم بہرِ تو من تصویرِ آن | سوسماری کن تصوّر بس کلان

طُول او سی گز ز دُم تا فرقِ سر | بیشتر از شش گز بُدش گردِ کمر

چار پا میداشت او بہرِ خرام | بر زمین دم را کشیدے او مدام

بُود یک نوعِ تنا ور جاندار | پشتش از سر تا بہ دُم دندانہ دار

داشت گیتی چند انواعِ دگر | مختلف در شکل و قامت خُردتر

زیست یک ہم شکلِ خفاش[۱] اژدہا | در کلانی چُون جہازاتِ ہوا

قبلِ دورِ طائرِ با پرّ و بال | در ہوا او بُود شادِ بے ملال

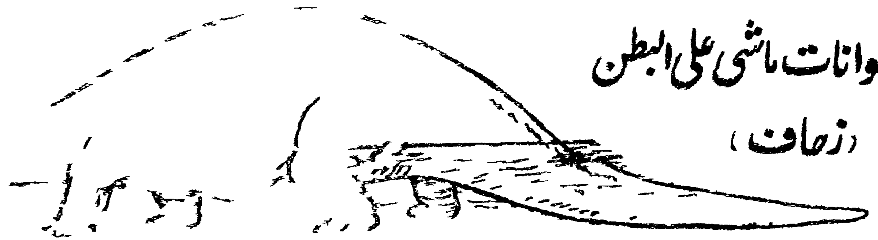
آن دگر صید افگنی ہمچون سباع[۲] | طولش از سر تا بہ دُم ہژده ذراع

گوشت خورے پیل زورے تند خو | بر دو پا استادہ مثلِ کنگرو

با چنین جسمِ سترگ[۳] این اژدہا | ہمچو شیرے جست می زد در ہوا

---

۱ خفاش شپرک ۲ سباع شکاری ۳ سترگ یعنی عظیم

حیوانات ماشی علی البطن
(زحاف)

قامت انسان (شش فٹ) بپمانہ ۱ : ۱

درعظامِ پاسے او آمد ضمول[1] | زانکه رفتے بر دو پا اندر وحول

خردتر بودند بسیاران چو این | همچو مور و موش بر روئے زمین

طیرِ بری از همین نوعِ دوپاست | مرتقی او از زحافِ ابتداست

بود بر بازوئے شان از ابتدا | پوست وش چیزے چو خفاشان

زان مدد می یافت می زد جست ها | رفت از نخلے به نخلے در هوا

زیستند از دشمنان پُر ترس و باک | جست زن گشتند از بیم هلاک

جست زن گشتند از بهرِ دوام | فربهی گم گشت بهم تقاءِ غنام

چون ضرورت بانیِ ایجاد شد | بر تنش مجداف[2] را ایزاد شد

خواست حق این نوع آموزد هنر | گشت پیدا بر دو بازوان پر

از زمین رفتند بالا در هوا | طائران گشتند در جوِ فضا

---

[1] ضمول درشت و سخت شدن

[2] مجداف پر

جنسِ ما بر زیست در عہدِ عتیق[1] — ہمرو ماشی علی البطن او رفیق

بود بہر و از پئے مراد را جا بجا — زان سبب او باند گم شد اژدہا

زاحفان[2] را گردشِ گیتی ربود — وجہِ آن تبدیلیٔ احوال بود

زانکہ در رگہائے نوعِ اژدہا — خون اثرہائے پذیرفت از ہوا

گرم گشتی خون بہ ایامِ حرور[3] — سرد گشتی از برودت بالضرور

گشت چون تبدیلِ احوالِ جہان — ساختن با دہر نتوانست آن

چونکہ ناقص بود مغزِ اژدہا — او نہ شد پویان براہِ ارتقا

لاجرم ناکام در جنگِ بقا — رفت از دنیا بہ آغوشِ فنا

نیست از ایشان دریں دوران نشان — غیر از بوسیدہ یک چند استخوان

چون مسلمان گم شدہ از اندلس — قصرِ الحمرٰی[4] نشان ماند است و بس

---

[1] عہدِ عتیق زمانۂ قدیم

[2] زاحفان جمع زاحف

[3] حرور گرم

[4] قصرِ الحمرٰی قصرے کہ در اندلس از مسلمانان یادگار ماندہ

عظمتِ تن را نماید استخوان	همچو قطب از عظمتِ ایبک[۱] نشان
سالیانِ شش کم در ارضِ فراخ	بود ملکِ این گروهِ دیو لاخ[۲]
رفت چون ماشی علی البطنِ کهن	دورِ دیگر را جهان افگند بن
بعد مدت ارض رنگِ نو گرفت	بیشتر سطحش ز خور پرتو گرفت
باز شد آب و هوایش معتدل	بار دیگر شمعِ جان شد مشتعل
چارپا ذات الثدی[۳] آمد خروج	کرد در دنیا و آمد بر عروج
از همین ماشی علی الاربع بیان	در نهم فصل است دیگر اندر آن
یا الٰها خالقا ربّ العباد	سجدهٔ تو می‌کند حیّ و جماد

از طفیلِ سرورِ خیر الانام

این کتابم را رسان تا اختتام

---

۱ ایبک یعنی قطب الدین ایبک

۲ دیو لاخ یعنی مانند هیکل دیو

۳ ذات الثدی شیر دهنده

فصلِ ہشتم

در شواہدِ جُدَدِ صُخور[1] بر ارتقائی زندگان و وجوہِ اشتدادِ آب و ہوائے جہان و تقلیل و تکثیرِ احیاء[2] در ادوارِ زمان

تَبٰرَکَ[3] الَّذِیْ بِیَدِہِ الْمُلْکُ وَھُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرُ ۝ نِ الَّذِیْ خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَیٰوۃَ لِیَبْلُوَکُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا ۝

---

[1] جُدَدِ صُخور یعنی طبقاتِ سنگ ہا [2] احیاء یعنی زندگان

[3] ترجمۂ آیہ بسیار بابرکت است آن خدا کہ بدست اوست بادشاہی و او بر ہمہ چیز توانا است آن خدا کہ آفرید موت و حیات را تا بیازماید شما را کہ کدام یک از شما نیکوتر است در عمل۔ (تفسیر حسینی)

گفتم از ادوار دهر بی‌ثبات — قصهٔ تخلیق و آغاز حیات

از نفوس واحده در ابتدا — نیز از اطوار اندر ارتقا

گویم اینک سرّ القا و فنا — علت تخریب و تکمیل بنا

دیدهٔ دنیا جنگ زندگان — سازد از آب و هوا تیر و کمان

مایل سردی شود چون این زمین — با حرارت جو نماید خشم و کین

نوعها را قتل سازد سر بسر — می‌گزیند زندگی شکل دگر

چون دوباره آید زمان اعتدال — از حضیض[1] آیند احیا بر کمال

شیٔ حی گیرد ز احوال ارتداع[2] — می‌کند آن دور نو را ابتداع

در استیناف[3] دوران جدید — آورد با میهمانان عتید[4]

بیشتر شد هر که با وی آشنا — او شود مر زندگان را مقتدا

---

[1] حضیض: نهایت پستی۔

[2] ارتداع: اثر گرفتن از چیزی

[3] استیناف: آغاز ابتدا

[4] عتید: مهیا و حاضر

در رسالت بد چو نوح پناہ — تا کنون ماند است با حال تباہ

گر همه پرسی چه شد فرد حکیم — گر و کشف این چنین سرّ عظیم

شرح آن در نیستی آید کنون — تو مگو این فکر نادرست و جنون

ذکر شد یکجا ز نوعین عنصره — ناری و آبی که سبب از قشوره

در قشوره بوده آبی زندگان — میشوند ایشان نشان زندگان

عمر این اجساد زانا چو دید — پنج قسمت گشت آن دور مدید

از یکی دور قسم اولین — نیست از زنده نشانی اندرین

بود در آنجا بگیتی گرم و حار — زان سبب پیدا نبود در جاندار

بعد از ین در دوم آمد حیات — زندگی بود از بس بی ثبات

زندگان بودند نفس واحده — در تحجّر نقش شان گشته عائده

گرچه هستی درین حالت مرده — بوده از سالیان صد کروره

[illegible]

دَورِ تخریبی و تعمیری جهان | چند باره دید بینِ این زمان

آن دُوم دَورِ قدیمِ آخرین | در روے آثارِ حیاتِ اوّلین

گر بخواہی طولِ آن دَورِ زمان | شصت کہ در آید حسابِ سالیان

بر زمین این مدّتِ بے انتہا | دَورِ فطره[1] بود و عصرِ مضغہ[2]ہا

گفته اند اندر قدیمِ آخرین | دَورِ ثلج آمد دوباره بر زمین

بینِ ہر دو دَورِ ثلجش[3] در حساب | سالیانِ بیست لک باشد بیاب

نیز آن دم کرد ربِ ذو الجلال | چند جا در ارض تعمیرِ جبال

رفعتِ آنان نماندست این زمان | گشته از تخریب بے نام و نشان

آخرِ این دَور آید در گمان | بودنِ انواعِ چند از کرمکان

پس صخورِ دَورِ ثالث را نگر | شد حیاتِ اوسط ازش مشتہر

---

[1] فطره قطرۂ سبزه کہ بر سرِ آب آید

[2] مضغہ پارۂ گوشت

[3] ثلج برف

نزد دانایانِ اسرارِ قِدَم ‏ هست بر ادوارِ شش این منقسم

در یمِ عیمر از عَلَق[۱] یا مضغها ‏ نیست دیگر جاندارے برملا

هم ز اسفنجی و قشری در اخیر ‏ چند ها در بحرها بینی نظیر

بود قشرِ سخت مرجان بعد از آن ‏ اغلباً ملبوس اکثر زندگان

نیز در آغاز این عصرِ طِوال[۲] ‏ دیدۂ گیتی دورِ تعمیرِ جبال

تا اخیرِ دورِ ثانی برملا ‏ داشت قشری در جهان عزّ و علا

شوکتِ قشری چو کم شد در جهان ‏ عقربِ آبی بجایش شد عیان

از وجودِ عقرب و هم عنکبوت ‏ در سواحل آن زمان یابی ثبوت

آخرِ دورانِ ثالث در بحار ‏ هرطرف بودند نوعِ ذی فقار

صبحِ آغازش دوم دوران پدان ‏ شاهدِ این شد مُحجّرِ[۳] استخوان

---

۱ علق کرمے کہ در آب میماند ‏ ۲ طوال یعنی طویل

۳ محجرِ استخوان - استخوانے کہ سنگ گردیده باشد

آنکہ از این نوعِ اول رو نمات | جانورِ کم استخوان بے دست و پات

اندرین دورانِ ثالث ذوالجلال | بارِ دیگر کرد تعمیرِ جبال

در چہارم ضفدعی کرد ارتقا | امتیازش دم کشیدن از ہوا

اندرین دوران سماکِ[1] جست زن | مشق میکردند بہرِ تازہ فن

کرد سوئے بر نباتے ہم خروج | در بیابان عاملش آمد عروج

تخم شد ریشہ نمودہ ارتقا | وجہ آن ماحول وہم آب و ہوا

خضرت اندر ہمچنین بسیار بود | دشت و ساحل جا بجا اشجار بود

در کلانی چون درختِ آن زمان | این زمین دیگر شدہ و باندیان

اکثرِ آنہا کنون گشتہ زغال[2] | منکشف بر ما نمودستند حال

در اخیرِ این چنین دوران خوب | رفت زیرِ ثلج کل نصفِ جنوب

تا جنوبِ ہند آثارش رسید | یک قیامت آن طرف آمد پدید

---

۱ سماک ماہی

۲ زغال کوئلہ، کھنگر

داشت این نصفِ شمالی جان زار — زانخفاض وانتهاضِ بار بار

گر روی در معدنے با چشمِ وا — منکشف گردد بتو این ماجرا

نزدِ بعضے نوعِ زاحف بر زمین — آمد اندر پنجمین یا چارمین

آخرِ دورِ ششم آمد وبال — گرد گیتی باز تعمیرِ جبال

اے شده مسحورِ دهرِ بے ثبات — گر بخواهی مدتِ وسط الحیات

در حسابِ سال مے گویم بتو — هست پنجه لک کرورِ سی ودو

بعد زین آید جدیدِ اوّلین — پس صحورهٔ آن مجلّد را ببین

بر تعمّق در ششم چونکه فکر و غور شد — منقسم بر سه حصص آن دور شد

در حجارهٔ دیرینگی[1] از چشمِ جان — بس خبر یابی ز جانِ زندگان

بر کشے تاریخِ پیشین را ورق — پُر ز اجسادِ محجّر هر طبق

ذی فقاره آن دمے به معراجِ کمال — می رسند از حکمِ ربِّ ذوالجلال

---

[1] جُدد یعنی طبقات

از صنوف حوت و انواع ضباب — تا جرا بینی باوراق کتاب

زاحفان هولناک و زورمند — بر زمین بودند آن دم سربلند

از وجود نوع طیر اندر جهان — در نقوش او بیابی نشان

ارتقائے شان ترا انواع زحاف — می توان دیدن تغیّر اختلاف

صورت ایشان نه چون مرغان ما — یک مثل زاحفان بد تا

بر شجر آمد گل و غنچه پدید — روئی گیتی یافت تزئین[1] جدید

در سوم حصه ظهور پرندها — در جهان گشتند افزون ددنما

گرچه آن دم بود دور زاحفان — چند یا بینی نشان مرضعان[2]

بین نسل مرضع و نوع ضبا — این قدیمان را چو جسرے کن حساب

ختم شد این جا کتاب کوهسار — تا به عصر آخر در چهار

طول آن در سنه چه خواهی بر شمر — هست پنجه لک که بوده اندر عصر

---

۱ تزئین: زینت دادن ۲ مرضعان: شیر دهندگان

گفتگو از دورِ پنجم انسب است | نام آن دورِ جدید الاقرب است

هست این دوران کنون هم در مرور | زان گذشته سالیانِ پنج کرور

آخرین جلدِ تواریخِ حجر | در صخورِ این مجلد کن نظر

در قشورِ این بگردد رهنما | نوعِ راضع چارپایان و دو پا

نزدِ دانای حکیمِ رنج کش | منقسم گشتست بر ادوارِ شش

اول آمد چارپا با شاخ و دم | عصرِ آدم بود دورانِ ششم

قبلِ آدم سه کرور و نیم سال | گفت دانا بود صبحِ دورِ حال

زانکه اجدادِ دوابِ این زمان | رخ نمودند اولاً در این جهان

خواهد ار چون بیانِ هر یکی | اکتفا بهتر بود بر اندکی

از ورق هائے کتابِ کوهسار | رازِ دورانِ کهن شد آشکار

سنگهائی جمله کزان کهنه کتاب | اخذ سازم مختصر لبِ لباب

[illegible] لب لباب [illegible]

چون علق هم مضغه رفتند از زمین | گشت مرجان و صدف این جا مکین

بعد اصحابِ صدف تن اهلِ عظام | زندگانی یافت در گیتی نظام

شرحِ این چون پیشتر کردم رقم | پس چرا تکرارِ لا حاصل کنم

اندرین دوران بے حد و حساب | گشته گیتی بس مبدل شد بیاب

گاه دے آمد زمانے ثلج و برد | گه دورِ گرم بعدِ قرنِ سرد

گاه اکثر رفت خشکی زیر آب | گه حباب افراخته سر در سحاب

گه زمینِ ما پر از اشجار بود | رشکِ جنت تحتها الانهار بود

موج نار آمد که اندرونِ زمین | سوخت اشجار از موادِ آتشین

گه زمانِ گرم سے آید چنان | زندگان بودند او بلا کشان

گفته اند از اہلِ حکمت از کسے | زانکه بنیان نیست جز امی حمی

فوج فوجِ ماہیان گشته ہلاک | ساختند از بہرِ ما زین جسم خاک

فی الحقیقت لفظ باشد بے معنی | از تشیم ماہیان در رفتنے

آن زمان ہم منطقاتِ[1] ارضِ ما — داشتند آب و ہوا از ہم جُدا

زان سبب در ہر یکے از جاندار — نوعہائے مختلف شد آشکار

بہر زندہ اندران دورِ زمن — صعب[2] گشتی چون اقامت در وطن

مے شدند اکثر ز بدحالی تباہ — از قضائے حق کجا باشد پناہ

آنکہ شد با حالتِ نو آشنا — ماندے محفوظ از چنگِ فنا

کس نمودے زان وطن شد الرحال — سوئے اقلیمی کہ خوش مے یافت حال

ہر زمان تبدیلئ آب و ہوا — کرد ظاہر اختلافِ نوعہا

ذکر تبدیلی چو آمد در میان — شرح آن باید نماند در نہان

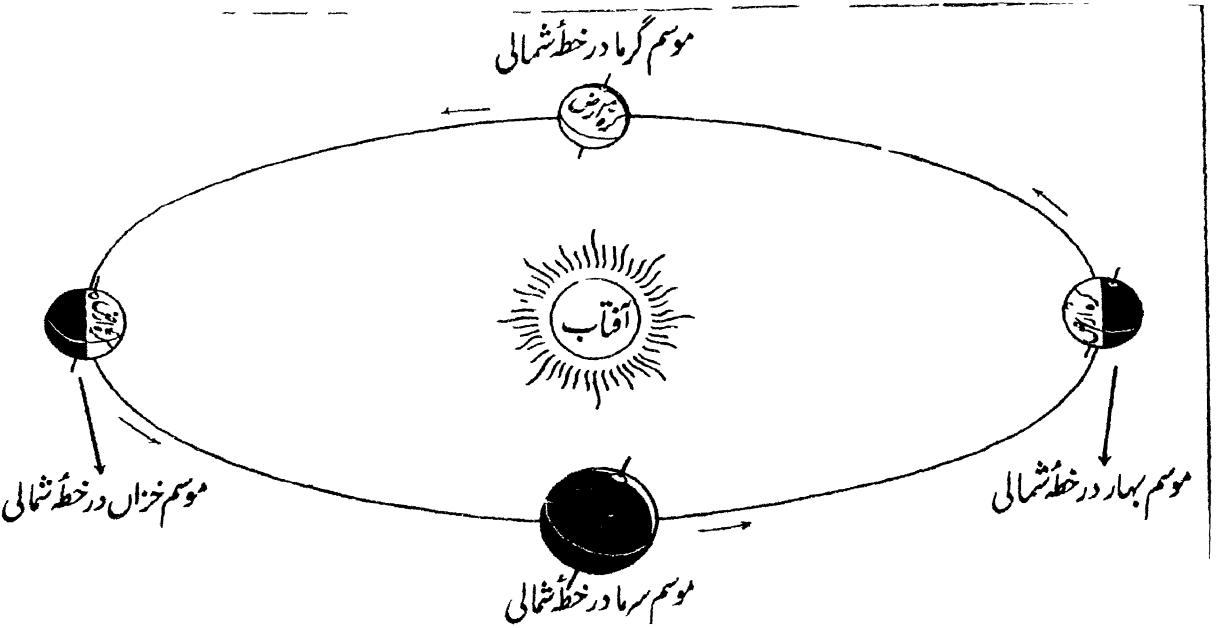
از چہ رو آید درین دُنیا پدید — اعتدال و گرمی و بردِ شدید

این نہ ذکرِ گرمئ گرمائے ماست — نے بیانِ سردئ سرمائے ماست

بلکہ در ادوارِ این دارِ فنا — دورِ گرم و سرد گردد رونما

---

[1] منطقات جمع منطقہ یعنی دائرہ — [2] صعب یعنی مشکل

زاویہ سازد چو محور با مدار
ازہماں در سال موسم شد چہار

گفتمت پیشینه حالاتِ جهان | اینک از تبرید و تسخینش[1] بخوان
نزدِ دانایان مدارِ[2] ارضِ ما | شکل دارد بیضوی از ابتدا
شمس اندر بوره[3] اش دارد قرار | نیست یکسان بعدش از خطِ مدار
گاه گاهے این مدارِ دنیوی | میشود زاید ز عادت بیضوی
گه مدور تر شود راهِ زمین | این دورا از جذبِ[4] سیارات بین
گر مدور شد مدارِ ارضِ ما | معتدل تر مے شود آب و ہوا
لیک در دَورِ مدارِ بیضوی | مے شود با زور برودت اقوی
گفتن از وجہِ دوم اینک سزد | قولِ خوب اہلِ تحقیق و خرد
زاویہ سازد چو محور[5] با مدار | از ہمان در سال موسم شد چہار

---

[1] تسخین یعنی گرم شدن
[2] مدار یعنی جائے گردش و دَور
[3] بوره یعنی نقطه ماسکه این لفظ در قاموس عصری یافته شد
[4] جذب یعنی کشش
[5] محور ـ باصطلاح ریاضی خطیست موہوم که یک سر آن به قطب جنوبی و یک سر به قطب شمالی پیوسته است

میکند این زاویه اندر جہان — اقتصارِ طولِ روزان و شبان

اختلافِ موسمی باید وجوب — از ہمیں اندر شمال و در جنوب

درجہ اش بر انیست دائم یک قرار — گہ بود بست و دو گہ بست و چہار

گاه از بست و چہار این بیشتر — بگذرد پنجہ دقیقہ بیشتر

بست اکنون کمتر از بست و چہار — درجہ اش پنجہ دقیقہ یاد دار

اقترانش گفتہ اند اہلِ کمال — در ہوائے ارض آرد اعتدال

لیک تفریحش پر از رنج و بلاست — زانکہ بردِ سخت را این رہنماست

وجہِ ثالث گردشِ قطبِ زمین — گرچہ مشکل تر بود تشریح این

نقطۂ قطبِ شمالِ این جہان — گرد شے دارد چو راسِ دوکدان

بعدِ بست و پنج ہزار از سالہا — مے کشد یک دائرہ اندر سما

ہم ازین تبدیلئ سمتِ شمال — این زمین را مے شود تبدیل حال

وجہِ چارم را تو در دنیا بجو — حل این عقدہ نمایم بہرِ تو

از همان دوران که بر ارضِ بسیط ـــ سرد تر شد آب در بحرِ محیط

گرمیٔ لطفش نینداز د اثر ـــ بر هوائے سطحِ این تفته جگر

لیک گاه از جوششِ قلبِ مذاب ـــ سر زند تجنید بر قشرِ تراب

ارض چون انثقال[1] را بیرون دهد ـــ بر زمین کهسارِ نو پیدا کند

نیز گردد ستم تو زین پیش عرض ـــ انقباض آرد شکن بر روئی ارض

در زمینِ کوهسارانِ کلان ـــ خشک گردد بیشترِ سطحِ جهان

زانکه زیره مے شود عمقِ بحار ـــ کم شود پہنائے سطحش آشکار

نیز ثلجِ دائمی بر کوهسار ـــ آب را کمتر کند اندر بحار

کم شود تجنید و کم گردد مطر ـــ در جهان آید برودت سر بسر

کوه چون سر برکشد سوئے سما ـــ بر سرِ وے کم بود بارِ هوا

با برودت ها مے و برایں هم مدد ـــ ثلج ها از حد خود بیرون شد

---

[1] انثقال گرنی اور بار ہا۔

دورِ بردِ سخت و کهسارِ کلان　　دورِ تخفیفِ جهان باشد بدان

همچنان هر رود از کهسارها　　می برد از سنگ و خاک انبارها

جمع گردد خاک در قعرِ بحار　　پست تر گردد بهر جا کوهسار

کم شود گر در زمین عمقِ بحور　　دورِ استنقاع[۱] را باشد ظهور

در چنین دوران اگر بطنِ مذاب　　کرد تنجیدِ زمین در زیرِ آب

بحر از ساحل نهد بیرون قدم　　بیشتر گردد تری و خشک کم

پس بدان دنیا ازین اسبابِ چار　　گه شود یخ بند و بارد گاه حار[۲]

این وجوهِ اربعه در یک زمان　　با برودت ار شوند هم داستان

برف از قطبین گردد رهگرا　　می کشد لشکر به سمتِ استوا

حمله آرد بر جهان دیوِ ممات　　صیدِ او گردند انواعِ حیات

گر شود تفریق مابینِ وجوه　　زندگی را کم نمی گردد شکوه

---

۱ دورِ استنقاع یعنی زمانهٔ زیاده شدن تری بر زمین　۲ حار گرم

این سبب ها را کند یزدان شناس	چون سلاح اندر بیدا نیز دقیاس
آن که بے حد عالم آبادان کند	سهل باشد گر یکے ویران کند
لیک مے بینیم ما این ماجرا	در جهان تبدیلیٔ آب و ہوا
گرچه در اوّل بود دیوِ فنا	ہست اندر آخرش جام بقا
نکتۂ مرغوب گویم دار یاد	بیتِ مولانائے رومی پاک زاد
ہر بنائے کہنہ کآبادان کنند	اولین بنیاد را ویران کنند
مکتبِ ما بود این روئے زمین	اوستادِ ما خدائے عالمین
گرمی و سردی بہ دورانِ زمان	بود بہرِ امتحانِ زندگان
آنکہ شد ناکام در دنیا نماند	ہمچو گرد از سطحِ خود دہرش فشاند
حکم کن داد دستِ خلّاقِ زمین	تو وجودِ ناشدن در خود ببین

من نوشتم ہرچہ دیدم در کتاب

ورد من وَاللّٰہُ اَعْلَمُ بِالصَّوَاب

فصل نہم

در ظہور دواب ذات الثدی ماشی علی الاربع و ارتقائے شان به اوج عروج و تخلیق جبال جدید و ارتقائے انواع ذات الثدی تا اختتام دور ثلوج

وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ[1]

سرگذشت دور ماضی تو بنو   گویم انه ماشی علی الاربع شنو

---

[1] و نیست هیچ جانورے در زمین و نه هیچ پرنده که میپرد به دو بازوی خود مگر امتان جماعتند امثال شما (تفسیر حسینی)

قبل از ذات الشدنی بر چار پا   هست ثابت مشی چیزی شد بها

بهر آسانی ولاکن در کتاب   چار پا ذات التمری را شد خطاب

این زمین را منه از تیغ خلاف   کرد قتل عام انواع زحاف

گشت چون فارغ ز دفع طالحان   بست بر تو کشاد بر سر صدا ان

حالِ سطحِ ارض آن دوران نگر   تا شوی از حالِ دنیا باخبر

در زمین هر سو فراوان بیشه بود   زندگی بی خوف و بی اندیشه بود

کوهساران پست و از هم دور بود   در هوا شد بود صحرای طیور

سر بسر قطعات عالم سبز زار   فصل هر موسم چو ایام بهار

برف در قطب هم اصلا نبود   از عیون بودند جاری آب رود

چارپایان صغیر و هم کلان   مختلف از نوعهای این زمان

درمیان بیشه سر افراشته   خلق که از نوع بشر نگاشته

[illegible]   [illegible]

شکل این ماشی علی الاربع ز سر — مختلف بود از ضباب پیشتر

بود موزون لطف ایشان و ذنب[۱] — موی در تن دفع سردی را سبب

دل که خون جسم صاف از جهد اوست — شاه اعضائے تن حیوان همو ست

مرتقی[۲] گر دید اندر جسم خون — نیز آزاد از اثرهائے برون

مغز او شد بیشتر از زاحفان — برد سبقت زین سبب از سابقان

بیضه دادن بود کار اژدها — حمل شد تخصیص نوع چارپا

بر زمین در آخر دور الحیات — چارپا یک چند غیر مرضعات

با بیضان ذات[۳] الکیوس و دیگران — آشنا بودند با حال جهان

بعد دورے اشتداد[۴] اندر هوا — گشت چون بر سطح دنیا رونما

نوع صالح تر به میدان زد قدم — کمتگان رفتند در کتم عدم[۵]

---

۱ ذنب یعنی دم حیوان — ۲ مرتقی ارتقا کرده

۳ ذات الکیوس یعنی جانداران که در زیر سینه خود جیب میدارند که بچگان خود را دران می پرورند

۴ اشتداد شدت و سختی — ۵ کتم عدم فنا

اسلاف حیوانات راقع موجوده

دشمنان هم بیشتر کردند تاخت — هر یکے از بیضۂ طعم خویش ساخت

زین سبب در خطۂ بالا و پست — دایۂ بیضه فگن در کوه و دشت

اکثرش رفت از جهان گشته فنا — زانکه داد از دست سامانِ بقا

آنکه در جائے امان بیضه نهاد — نسلِ او بینی به گیتی هست شاد

نیز آن نوعے که اندر جسمِ او — بیضه اش محفوظ بودے از عدو

آشنائے کرد با آب و هوا — در جهان گشتند آنان مقتدا

نوعِ ذات الثدی آمد بر کمال — آنکه آغوشش گرفت از وبال

چون به راهِ ارتقائے جاودان — رفت نوعش رست از دیگران

گشت او تا بود در قطعِ بر — در جزائر ماند پنهان مستتر

بعد ذات الکیس دیگر چارپا — یافتند اندر زمین عزّ و علا

از کجا این چارپایان آمدند — از چه شیوه این تازه مهمان آمدند

نیست در این عالمان را اتفاق — هر یکے را بر دلیلے از نفاق

می نویسم در کتاب خود بیان　　آنچه اغلب تر بیابد در گمان

نزد دانایان اسرار دواب　　جهل ایشان است بیشک از ضباب

ارتقائی زاحف است از ضفدعی[1]　　طائر و ماشی ز زاحف مرتقی

در زمین ما به عصر دیر زمان　　داشت نوعی برتری از دیگران

نوع صالح صاحب عزم و ثبات　　جرعها نوشیده از آب حیات

آشنائی کرده با دوران خویش　　در قد و قامت کلان گشتند بیش

بود با نوعی که دوران در عتاب　　زیست در یک گوشه با حال خراب

قامت او پست در تعداد کم　　از زبردستان به کنجی کرده رم[2]

اتفاقاً روزی یک طور دگر　　یا به اعضا یا درون قلب و جگر

چون مبدل گشت احوال جهان　　گشت مشکل زیستن بر زندگان

آنکه نوعش بیش و پیشا بیش بود　　زیر حالات دگر دلریش بود

---

[1] ضفدع غوک　　[2] رم یعنی گریختن

آشنا گشتن به حالات جدید — بود بهر او زبس صعب و شدید

زان سبب ها باخته تاب و توان — اکثر آن نوع گردد بی نشان

نوع دیگر آن که با حالِ زبون — زیست در یک گوشه مخفی تاکنون

آمد اندر بزم و دورانِ زمن — داد او را جا به صدرِ انجمن

در مثالِ این شنو از مرضعات — تا بدانی سرِ انواعِ حیات

زیستند اجدادِ نوعِ چارپا — در زمین با عصرِ اژدها

لیک چون گرمان در دورانِ حال — زیرِ پائے نوعِ دیگر پایمال

جائی ایشان در زمین سوراخ بود — یا به بالائے درخت و شاخ بود

نیمه در قد برابر با سگان — دیگران چون موش یا کمتر از آن

اشتداد آمد چو در آب و هوا — کرد اکثر نوع زاحفه را فنا

سارقانِ[1] بعض اندر قتل شان — متحد بودند با دورِ زمان

---

[1] سارقان جمع سارق معنی دزد

از بر و دت چارپایان را عمون[1] — کرد بے پروا بہ سوراخ اندرون

چون دوبارہ ارض رنگ نو گزید — چارپا از مکمنش بیرون دوید

گشت چون با حالِ دوران آشنا — زندگان کردند با وے اقتدا

چارپایانے کہ مے بینی کنون — منتخب ہستند ز انواعِ فزون

رفتہ بسیار اند نوعِ چارپا — در تنازع للبقا از ارضِ ما

چارپایانِ کلان و سہمگین — قرن ہا بودند در گیتی مکین

صورتِ آنہا شدے وجہ ہراس — شکلِ شان آید بہ میزانِ قیاس

ہمچو آن حیوان کہ در خوابِ خیال — دید در عیلام[2] یک شب دانیال

بعد دورانِ نحافت اندر جہان — چون بسر شد دو کرور از سالیان

ارض شد آباد پر از زندگان — بیشہ ہا بودند ہر سو بیکران

---

[1] عمون جمع عمن یعنی چشم

[2] عیلام نام دریا واقع در ایران کہ دانیال علیہ السلام بہ شب خواب دیدن بکنار آن خفتہ بود۔

ناگہان در قلبِ دُنیائے خموش	ارتعاشے[1] کرد نار آمد بجوش
جا بجا قشرِ زمین را بر درید	آتشِ سیّال بر بالا جہید
موج موجِ آتش آمد در جہان	دہر زد شبخون بر پروردگان
از زلازل گشت دنیا بے قرار	زندگان را بود حالت خوار و زار
مرتفع شد سطحِ گیتی جا بجا	بحرہا برگشتہ بر ہا بحرہا
تو بگو ہر قطرۂ بحرے کہ بود	خشک گشتہ رقبۂ برّی فزود
در جہان افزون شدن خشکی ز آب	فی الحقیقت ہست ناممکن بیاب
گر شود ہموار کل سطحِ زمین	جملہ زیرِ آب ماند بالیقین
قعرِ آب آن وقت باشد تا دو میل	بر زمین گسترده مانند طلیل[2]
بیشتر از پنج میل اندر شمار	ہست در بسیار جا قعرِ بحار[3]

۱؎ ارتعاش لرزانیدن

۲؎ طلیل یعنی فرشِ بوریہ کہ از برگِ خرما بافند

۳؎ قعر عمق

نزد بعضے بود در دورِ قدیم | سطحِ گیتی جملہ یک بحرِ عظیم
بعد ازان چون خاک زیرین سر کشید | حصۂ بری سرِ افلاک دید
اغلباً گاہے ہمہ قشرِ تراب | غرق سرتاسر شدہ در زیرِ آب
گر یکے بر بحر گردد در جہان | بر دگر سو سر کشد بالائی آن
در تناسب آب ہموارہ فزون | بود از خشکی ز اوّل تا کنون
بر زمین تغویر و تنجید جدید | اکثر آید نزد ساحلہا پدید
شاید از تغویر در قعرِ بحار | مے شود تنجید یک سو آشکار
یک طرف چون سطح یابد انخفاض | در دگر جائے نماید انتہاض
ہمچو فلک اندرین ہمہ دشت و جبال | ہر یکے مائل بہ حشتناور ماہ و سال
نیست چون معلوم حالت با لتمام | این قدر کافیست بہرِ عقلِ خام
کوہسارِ دورِ اوّل را خراب | کرد تخریب[1] دوامِ باد و آب

---

[1] تخریب یعنی خراب کردن۔

پس مرمت گشت لازم ارض را — در وجود آورد کوہِ نو خدا

خود ہمالہ یادگارِ آن دم است — بس بلند از کوہ ہائے عالم است

راکی و اندیز در دنیائے نو — کوہِ الپس اندر فرنگستان شنو

قاف ہم در آن زمان سر برکشید — بینِ روس و ارمن این سدِّ سدید[۱]

شاہدِ آتش فشانی در قدیم — بہر ما این کوہسارانِ عظیم

این زمینِ ما بہ ادوارِ[۲] زمان — گاہ گردد بیشتر آتش فشان

علّتِ آن انقباضِ قشر دان — یا شدن پیدا نقائص اندران

چون کند آتش فشانی ارض ما — بر دو گونہ گردد آتش رو نما

اولین نالہ سے کہ یک جا بر جہد — این بنائے کوہِ مخروطی نہد

وان دگر از حکمِ خلّاقِ جلیل — آید اندر قشر یک شقِ طویل

بر جہد آتش ازان خندق برون — افگند بر جانب اتقالِ فزون

---

[۱] سدِّ سدید دیوار مضبوط — [۲] ادوار جمع دَور

هست این آتش فشانی برملا — این تسلسل در جهانِ ارضِ ما

از خروجِ نار و وجهِ انقباض — کوه هائے ارض یابند انتهاض

در جهان از حکمِ معمارِ ازل — بود قرنِ چند تعمیرِ جبل

هر طرف آتش فشان بودند کوه — از زلازل زندگی آمد ستوه

چارپا بودند با جسمِ عظیم — بعد از ماشی[۱] علی البطنِ قدیم

بیشتر زان ها برفتند از جهان — از زلازل گشته بے تاب و توان

بیشه از آتش فشانی سوختند — سخت جانی زندگان آموختند

چند لک بگذشت بر این طرز سال — شد مکمل کارِ تخلیقِ جبال

صورتِ طبعی که دارد ارضِ ما — هست از آن وقت این تشکلش بجا

انتهاض و انخفاضِ بے عدد — بعد از آن هم شد است و می شود

این چنین گفتند اصحابِ هنر — می شود این در سواحل بیشتر

---

[۱] ماشی علی البطن رفتار کننده بر شکم

گہ بحیرہ گاہ سطحِ مُرتفع | گہ جزیرہ از دگر بر منقطع
لیک شکلِ اکثر انقطاع بر | یافت تشکیل اندران دم سربسر
چون ز لطفِ خویشِ حق پروردگار | بعد جنبش داد گیتی را قرار
رنگِ نو بگزید دنیائے قدیم | باز زاینده شد این قسم عقیم[1]
ارض زینت داد خود را چون عروس | گرد خوان برچید الوانِ علوس
سربسر روئے زمین گلزار شد | جملہ دشت و کوه پُر اشجار شد
چارپایانِ زمانِ حال را | آن زمان بینی بہ عالم مقتدا
در حقیقت جدِ این نانِ و میہمانانِ ما | ذره چین بودند گرد خوانِ او
این زمان خود صاحبِ عزت شدند | بارگاهِ دہر را زینت شدند
نزد دانا انقلابِ ارض ما | ہست تفسیرِ تعزُّ من تشاء
تا بہ سالِ ہفت لک قبلِ نبی | انقلابِ ارض یا کے گردنِ بنگری

---

[1] عقیم — نا زاینده | ... ...

حالِ دنیا بُود چون دورانِ ما | قطب بارد گرم گردد استوا
کوہسار آن دم کلانی داشتند | سر زنخوت در سما افراشتند
برف اندر قطب بود و کوہسار | ہر طرف در دشت و میدان سبزہ زار
چارپایان جابجا در ازدحام | مست و فربہ شاد کام و خوش خرام
اعظم الیشان چو فیل و کرگدن[۱] | مختلف از نوعہائے این زمن
شیر و اسپ و اشتر و گاوان و خر | قدِ ایشان بُود آن دم خُردتر
قسم ہائے نوعِ بوزینہ نگر | شاد و فرحان میوہ جویان بر شجر
نیز در کہسارہا اندر کنام[۲] | زیست یک دیگر دوپائی ست گام
داشت گیتی معتدل آب و ہوا | کرد آن تکثیر نوعِ چارپا
زندگان گشتند در ہر جا فزون | کارگر شد جادوئے دنیائے دُون
دہر را امِ شفیق انگاشتہ | زندگی را بے خطر پنداشتہ

---

[۱] کرگدن یعنی گینڈا

[۲] کنام یعنی آشیانہ

چند انواعِ دواب از ہر طرف — صید کرد آن یک دگر خوردی علف[1]

بعد از دورانِ تخلیقِ جبال — یک کرور و ہم نود لک رفت سال

داد دنیا دورِ سردی ابروز[2] — رفت آن ایام خوبِ دلفروز

بیشتر شد برف در قطبِ شمال — بس برودت آمد و رفت اعتدال

سرد تر گشت دنیا دمبدم — یخ ز خطِ قطب بیرون زد قدم

از فرنگستان تا اقصائے چین — رفت زیر برف و یخ روئے زمین

ہمچنین اندر امریکا نگر — گشت یخ بستہ کنیدا سر بسر

تا بجائے کین زمان نیویارک است — بُود یخ در چار سُو بالا و پست

زندگی در منطقاتِ معتدل — گشت از برف و برودت مضمحل

ثلج اول چون بعالم رخ نمود — سال ہائے پنج لک زین پیش بُود

ثلج اول را نہ امرِ کردگار — بر دو قسمت کرد دورِ خوشگوار

---

[1] علف گیاہ

[2] بروز آشکار شدن

طولِ این دوران یخ تا انتہا — سالِ یک لک بود بر دنیائے ما

تو مدان لک سال سردی اعوج — ہست شامل مدتِ بین الثلوج

چون بیامد ثلج را دورِ زوال — سال سہ لک ماند گرمی در شمال

دابہ ساکن بہ قربِ استوا — در سویدن رفت در سائبیریا

نوعِ افیال و مرامیسِ جنوب — یافت در سائبیریا ماحول خوب

تا بہ ارض الاخضر انگور و تمر — جانور مے چید از شاخِ شجر

دورِ ثلج آمد دوبارہ بعد ازان — ثلجِ ثانی ہست نامش بے گمان

بابِ مرگ و نیستی گردید باز — کرد دنیا بر حیاتی ترکتاز

ثلجِ ثانی نیز بر ادوار دو — منقسم باشد چو مے بینی نکو

اولینش سالہائے سی ہزار — داشت بر روئے زمینِ ما قرار

بعد ازان تا سالیانِ شصت ہزار — معتدل آب و ہوا بود آشکار

حصۂ ثانی ازان پس شد پدید — لیک نے چون اولین سخت و شدید

دورِ ثانی بیست هزار از سالیان ‌ ‌ ‌ ابتلائے بُود بہرِ زندگان

چار ہین دوران ز ادوار الثلوج ‌ ‌ ‌ بود در دنیا چو بر اوجِ عروج

زان زمان تا دورِ ما کرده گزار ‌ ‌ ‌ در حسابِ سالہا پنجہ ہزار

تا به این دوران ز آثاہ ہمبین ‌ ‌ ‌ اندک اندک مخلصی یابد زمین

در شروعِ ثلج اول این جہان ‌ ‌ ‌ کرد نوعِ جنّیان را میہمان

لیک قبلِ ختم ادوار الثلوج ‌ ‌ ‌ نوعِ آن ہا یافت در گیتی عروج

این مقالہ ختم باید در شتاب
بہرِ ضیفِ[1] تو بود خوش فتحِ باب

[1] ضیف یعنی مہمان

فصلِ دہم

در ظہورِ نسلِ عفاریت[1] و دیگر اقوام قبل از آدم علیہ السلام

هَلْ أَتَىٰ عَلَى الْإِنسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْئًا مَّذْكُورًا[2]

کرد چون خلاق تائید مزید — آخرین فصل کتاب من رسید

با تو گفتم قصۂ آغاز را — وانمودم عقدہ ہائی راز را

مثل دیگر جانداران کن یقین — صاحبُ الرجلین را از ماءِ طین

قرنہا با ماہیان در آب بود — پشت ہا در ساحل و مرداب[3] بود

---

[1] عفاریت جمع عفریت

[2] ترجمہ آیہ - ہر آئینہ آمدہ است بر آدمی مدتے از زمان کہ نبود چیزے ذکر کردہ شدہ

[3] مرداب یعنی دریا چہ کہ زمین آن تا ہنوز نمناک شد آب از سر آن رفتہ - و این در اندران بسیار اند

نوعِ دیگر آمد چو بر خشکی ز آب — بود آن هم اغلباً مثلِ ضباب

بر دو پا استاد نسلش آمد گران — زیست چون نوعے ز جنسِ زاحفان

گوشه‌گیر آهسته‌رو سست الوجود — از دگرها در هراس و بیم بود

گشت او شاید مقیمِ کوهسار — دست و پا در سنگ‌ها میکرد کار

بعد قرنِ چند او را استخوان — گشت محکم‌تر به تن آمد توان

بر دو پا استاد آن فرعِ ضباب — صاحب الرجلین شد او را خطاب

گفتمت از زاحفان قسمِ چند — بر دو پا بودند بے خوف و گزند

بر شجر این نوع را مشقِ صعود[1] — استخوان هائے بدن محکم نمود

از همینان بعد دورانِ زمان — ارتقا کردند جن و قردگان[2]

چون شجر شد ملجأ[3] و ماویٰ[4] شان — شد قوی اعصابِ دست و پائے شان

---

[1] صعود بالا رفتن

[2] قردگان بوزینگان

[3] ملجاء جای پناه

[4] ماویٰ جای برگشتن

قرده تا نع شد بر اثمار شجر — رفت سوئے کوه این نوعِ دگر

چون وطن بگزید اندر کوهسار — بیشتر از دست و پا بگرفت کار

زین سبب اعضای وی گشتند چست — شد ز جد و جهد کار او درست

گشت او با حالِ دوران آشنا — کرد جسمش بعد دوری ارتقا

رفته رفته چابک و طیار شد — جنگجو و سرکش و خونخوار شد

در زمینِ ما وحوشِ زورمند — آن زمان بودند هر جا سربلند

صید آن ها این دو پا از بیکسی — زیست در کهسار و یران مختفی

چون نماند ش احتیاجِ اختفا — آمد از کهسار سوئی دشت ها

در جهان شوکت دو پا را داد دست — پنجمین دورِ جدید الاقرب است

در زمانِ نسلِ ثلجِ اولین — از دو پا یابی نشانے بر زمین

لیک در ثانی زادوار اشلوج[1] — بود در گیتی دو پایان را عروج

---

[1] ادوار اِشلوج دور آمدن برف و یخ

جنات و النسیان قبل آدم علیہم السلام

چونکہ وضعِ قامتِ او سربسر | داشت فوقیت ز حیوانِ دگر
صاحب الرجلین کے باشد چو حب | یا چو حیوانِ علی وجہہٖ کب
این دوپا بر نردبانِ ارتقا | رفت بالاتر ز قرد و چارپا
گرچہ مے بودند بر دوپا روان | نوعِ ایشان بود عیب از انسیان
دیو بودند و نہ بودند آدمی | ہیچ در ایشان نبود از مردمی
قامتِ آن وحشیان موزون نبود | صورتِ ایشان چو بوزینہ نمود
داشتند این قوم ہائے اہرمن | موئے چون بوزینہ گان بر خویشتن
در میانِ بیشہ ہا ہمچون وحوش | بود ایشان را قیام و خورد و نوش
گوشت خوری این دوان را پیشہ بود | طعمِ شان از لحم یا از میوہ بود
در قفائے دام و دد مثلِ شغال | مے دویدند این گروہِ بدسگال
جمع مے کردند ہر پس خوردہ را | ہمچو سگ خوردند لحمِ مردہ را

ا؎ علی وجہہ کب کہ خمیدہ مے رود | ۲؎ قفا پس

این دو پا تا قرن ها بر این طریق — زیست اندر بحر گمنامی غریق

گذشت اوقات او در انتجاع[1] — آمدش در سر هوای اختراع

پس ز چوب و سنگ او ابزار ساخت — خویشتن را چابک و طیار ساخت

زان سبب در اصطلاح آن وقت را — اولین دور حجر گوئیم ما

قرن های چند بر روئے جهان — زیستند این قومهائے جنلیان

از فرنگستان تا جاوا و چین — ملک ایشان بود کل روئی زمین

زان سپس آمد یکے قوم دگر — وز عفاریتش شمارم سر بسر

لیک میدانست ستر نار را — مسکن خود ساخت جوف[2] غار را

او کشیده صورت دیگر و خوش — صید پیشه تند خوی و سخت کوش

بود بر پیشانی ایشان شیان — استخوانے زیر هر دو ابروان

جنگ میکردند از چوب و کلوخ — قامت ایشان خمیده چون شیوخ

---

[1] انتجاع یعنی گرسنگی — [2] جوف بطن

این تنِ بے موئی انواعِ بشر — بود کے باآن گروہِ بے ہنر

لیک ثابت می شود افرادِ شان — زیستند با اقربائے دودمان

صید کردن شیوۂ این قوم بود — گوشت را پختہ بآتش می نمود

در زبانِ آخرِ ثلج دوم — اکثرِ این قوم گشت از ارض گم

ہم بہ عصرِ انس اندر ہر وطن — اغلباً بودند نوعِ اہرمن

مے کند عفریت وجنّی اش لقب — در زبانِ خویشتن شیخ العرب

گفت فردوسی ز نسناران چین — مقصدش باشد ز اقوامِ چنین

نیز می گوید کہ در مازندران[1] — دیو جائے بود در دورِ کیان

رنگِ ایشان ہمچوان شبہ[2] چون سیہ بُد — گفتہ است آن اوستادِ نیک خوئی

ہم بہ مغرب در فسانے توان — ذکرِ دیوان دید اندر ہر زبان

آنکہ باشد صاحبِ عقل و خرد — در فسانہ دیو را ہم بنگرد

---

[1] مازندران نام صوبہ از مملکت ایران — [2] شبہ نوعی از سنگ کہ آنرا بیچی گویند

این حقیقت را الفهمد حق نیوش | دیو را کم بود فکر و عقل و هوش
چون محقق کله ایشان بیافت | بر ولش این پر تو اسرار تافت
مغز چون اندر سر او بود کم | در تنا نوع للبقا شد منهدم
تا عروج دور تلج آخرین | بود شاهی دیو را بر این زمین
زیست در یک گوشهٔ ارض کهن | نوع النسی بے شعور و بے سخن
موئے بر تن داشت کم از دیگران | زین سبب در خطهٔ گرمی نهان
سخت مے ترسید از دیوان و دد | بود کم افراد ایشان را عدد
هل اتی بر خوان ز قرآن خدا | در جهان گمنام بود این نوع ما
گر بگوید معترض بر این زمین | قبل آدم بود گے النسی مکین
این عقیده گر بفهم آن زبون | هست از دین مسلمانی برون
گو بلیش قرآن ربانی ببین | بے دلیلی تو مده فتوی چنین
چون خدا فرمود با جیش ملک | اے جنود من مقیمان فلک

یک خلیفه در جهان پیدا کنم / رازِ لطفِ خویش را افشا کنم

در جواب آن فرشته گفت ما / بهتریم از قومِ سفاک الدما[۱]

لازما او انسان را دیده بود / قصه‌هائے کشت و خون بشنیده بود

ورنه علمِ غیب نزدِ مسلمین / کس ندارد غیرِ ربّ العالمین

نیز تعیینِ[۲] خلیفه در جهان / لازما خواهد وجودِ سابقان

هست بابا اندرین همداستان / جعفرِ صادق امامِ راستان

قبل آدم گفت آدم ها بُدند / مردمِ انبوه در هر جا بُدند

همچنین مروی است از شیرِ خدا / بابِ شهرِ علم شاهِ اتقیا[۳]

نیز در تاریخ و آثارِ دگر / بس شواهد[۴] بر همین قولم نگر

گویمت گفتارِ رنگین چون شراب / قولِ ادریسِ نبی را از کتاب

---

۱ سفاک الدماء یعنی خونریز

۲ تعیین تقرر

۳ اتقیا متقیان جمع متقی

۴ شواهد جمع شاهد

خواست چون یزدان[1] تخلیق جدّ	بر زمین یک نسبی را آفرید
نامش ادریس گفت آن رسول	بس نبُن از انکار خود ای بوالفضول[2]
زانکه ادریس آن نبی باکمال	بُد از خاصانِ ربّ ذو الجلال
او ز حالاتت کُهن آگاه بود	جدّ او آدم صفی الله بود
گفته او را سراسر صدق دان	نبل آدم زیست النسی بر جهان
ناسخ التاریخ گوید آشکار	قبل آدم نام شاهان دیار
آن کتاب خوب نیسان انموده	جدّ جمله مردمان آدم نبوده
بلکه داد انسان را از امر حق	از قوانینِ تمدّن[3] او سبق
بود هر قوم خود اندر تعب[4]	بوالبشر را مدا از آن شد لقب
نادر المعراج[5] گوید مر ترا	عمر دنیا را فزون از وهم ما

---

[1] خدا تعالیٰ

[2] بوالفضول یعنی بیوقوف

[3] تمدن تہذیب

[4] تعب یعنی کوشش

[5] نادر المعراج نام کتاب

گفت او بُودند قبلِ بو البشر | ہمچو او ہفتاد آدمہا دگر
از یکے تا دیگرے کردہ گزار | بر زمین از سال ہا چندین ہزار
شاہد دیگر محی الدین بُود | آنکہ او بس صاحبِ تمکین بُود
شیخ کامل صوفیٔ عالی جناب | یافتہ کبریت احمر او خطاب
در فتوحاتِ مکیہ گفت او | در طوافِ بیت دیدم روبرو
روحِ آن مردم کہ قبلِ بوالبشر | بود ایشان را زمین ما مقر
تو مجو آثارِ کہنہ بیش ازین | اکتفا بہتر نمایئ بہترین
اندرین جا گشت لازم بہرِ من | درمیانِ انس رد یک سخن
درارو پا ڈاروِن[1] فرزانہ | یک از دینِ خدا بیگانہ
کرد او انکار ذاتِ کبریا | گفت از خود کرد ما ہا ابتدا
در حیوانات بودہ بود انسِ جلیل | مرتقی شد یافت این شکل جمیل

---

[1] ڈاروِن نام حکیم انگلستان شہرت نظریۂ ارتقا منسوب بہ او است

گفتهٔ او را نسازی حرزِ جان[1] | نیست انسان هرگز از بوزینگان
قربتِ انسان با بوزینه نیست | بینِ این دو رشتهٔ دیرینه نیست
قبلِ انسان خود دو پایانِ قدیم | داشتند از قردگان فرقِ عظیم
گرچه او عاری ز دینِ نطق[2] بود | از اشارت رائی خود ظاهر نمود
ساختے از سنگ اورازه سلاح | نار او را داد از سردی فلاح
مثلِ بوزینه اگر گوئی بجاست | لیک خود بوزینه گفتن ناروا ست
گفته اند از جنِ قردہ نوعِ ما | شد جدا اندر قرونِ[3] ابتدا
در زمانِ قبلِ تخلیقِ جبال | گفته‌ام از صبحگاهِ دورِ حال
پیش از ان هم بود فرقے بر ملا | بینِ انس و قردہ و دیگر دوپا
ـــه رود نبیسان به دورِ زاحفان | اختلافِ نوعهائے زندگان

---

[1] حرزِ جان تعویذ
[2] نطق گفتگو
[3] قرون جمع قرن زمانهٔ دراز

این تباین[1] اغلبًا کرده ظهور — در زمانِ زیستن اندر تجوّر

نزدِ من اندر وحولِ اوّلین — فرق آمد در سلالِ ماء و طین

وجهِ آن ماحول و ترکیبِ تراب — اختلافِ جلبِ[2] نفع از آفتاب

شد از آن تفریق بعدِ قرنها — آن یکے موش و دگر طیرِ ہوا

آن یکے بوزینه شد یک دیو زشت — انس گشتن بود یک را سرنوشت

این زمان ہم درمیانِ زندگان — دیدنی بس فرقها دیدن توان

ہر یکے را رنگ دیگرسان بود — نسلِ صنف[3] اندر نطفه‌ها[4] پنهان بود

نطفه را جز توم زائش نیز گو — اندر آن دیگر معانی را مجو

کرد پنهان خالقِ ربّ غنی — از لطف چندان اسبابِ ذہنی

تومان در غلط از این قاعده — نطفه‌ها باشند اُنثٰی[5] ...

---

[1] تباین یعنی اختلاف

[2] جلب کشش

[3] صنف یعنی قسم

[4] نطفه تخم ...

دیدی ار گفتم نظر با خرده‌بین | پس بگردی با حقایق همقرین

پس نفوس زنده بینی اندران | این منی را بهر ایشان بحر دان

نطفه اند زوجه یک نطفه ز زوج | با هم آمیزند از آن جمله فوج

شد کلند این هر دو یک جا ارتقا | کامزن گشته براه اعتلا[1]

همچنین شد هم ز فضل ذوالجلال | نطفه گردد انسئی صاحب جمال

همچنین از غفلت ما مؤمنین[2] | گشت پیدا نسل انسی بر زمین

ارتقا کرده او چو فرد نسل ما | با کنفس واحده شو آشنا

در بیان ارتقای انسیان | گر بیت ارشاد هم در داستان

این چنین نشو [illegible] | گفته ملای از نکته دانان علوم

آمده اول به اقلیم جماد | از جمادی در نباتی اوفتاد

سالها اندر نباتی عمر کرد | وز جمادی یاد ناورد از نبرد

---

۱ ارتقا ترقی بلندی

۲ [illegible] یعنی نلیط

وز نباتی چون به حیوان اوفتاد — نامدش حال نباتی هیچ یاد

جز همان میلے که دارد سوئی آن — خاصه در وقت بهار و ضیمران [۱]

همچو میل کودکان با مادران — سرّ میل خود نداند در لبان

همچنین اقلیم تا اقلیم رفت — تا شد اکنون عاقل و دانا و زفت [۲]

مے کند تائید مولانائے روم — کاملے از نکتہ دانان علوم

ست در تفسیر راغب این بیان — گر نیاید باورت زانجا بخوان

نیز بشنو قول رب بحر و بر — بود در اطوار تخلیق بشر

ارتقائے او به اطوار جدید — آمد اندر دورِ طوفانی پدید

از سلالہ تا بہ دوران بشر — دو ارب از سال ها کرده گذر

نی حجے دیدی برین روئی زمین — گشت پیدا از سلال پاک طین

شد به دورے فرق حیوان زشت — یافت سر وقعے نگر او نه شفقات

۱؎ ضیمران قسمے از گل — ۲؎ زفت مضبوط

تا بیامد فرق جنّ از قرد گان — زان سپس آید زمانِ انسیان

ثلجِ اُخریٰ کرد چون رو بر زوال — خشک تر گشتند اقطاعِ شمال

انس را پس مانده دیوان در حروب — گشت غالب چون بیامد از جنوب

گشت نوعِ انس بے نطقِ لسان — بعد دیوان مالک روئے جہان

از کدامین ملک ایشان آمدند — از کجا این تازه مہمان آمدند

این سوالت را ندارد کس جواب — غیر از واللہ اعلم بالصواب

نزد اکثر خطّۂ آغازِ ما — بود جائے نزد خطِ استوا

این زمان از قرنہا و از سنین — ہست در بحرِ عرب غرقِ آن زمین

گفتمت سطحِ زمین را جا بجا — شکلِ نو بخشد مرورِ قرنہا

یک زمانے اکثرِ نصفِ جنوب — بُود ملکِ آن سمت بسیار خُوب

از سراندیب و دکن تا زنگبار — ہر طرف بودند دشت و جویبار

نزد دانشِ پروران دُور بین — ملک گندوانا ست نام آن زمین

بهرِ آسانی برائے شرقیان — من سر اندیش بخوانم در بیان

چونکه آبادی به تقدیرش نبود — برد بالتدریج تغویرش فزود

از جدیدُ الاَقرَب اندر پنجمین — خشک بودند حصه‌هائے آن زمین

زانکه دورِ ثلج تجفیفِ[۱] بحار — کرده بود از حکمِ رب کردگار

در زمانِ دیو انسانِ قدیم — بود در آن حصّهٔ دنیا مقیم

اعتدال آمد چو در آب و هوا — گشت انسان سوئے بالا رهگرا

تو روایاتِ کهن خواهی مگر — از سرندیب آمدِ آدم نگر

اغلباً آن انسانِ ابتدا — میوه مے خوردند و خودرو سبزه را

قوم انسی بود خوش خوئے و رحیم — نے چو دیوِ زشت خونخوار رجیم[۲]

داد با افراط ایشان را خدا — میوه‌ها و سبزه‌ها بهرِ غذا

عشق روئے خوب کس آندم نداشت — تخم کینه بهرِ زن در دل نکاشت

---

[۱] تجفیف معنی خشک شدن

[۲] رجیم یعنی مردود

هر یکی با حالِ خود خوشنود بود ‌ حرب و ضرب و دشمنی مفقود بود[1]

مسکنِ مالوفِ[2] ایشان گرم و نم ‌ احتیاجِ شان به آتش بود کم

چون بیامد اِنس در مُلکِ شمال ‌ اندر انجا یافت دیگر گونه حال

حکمت آتش فروزی مردمان ‌ اخذ از عفریت کردند آن زمان

در خیالِ من چو بالا آمدند ‌ گوشت خوری هم ز دیو آموختند

ساختند از سنگ چون دیوان سلاح ‌ داد چرم خام از بردش فلاح[3]

بود اوّل امتیازِ نسلِ ما ‌ قامتِ زیبا ز دیو و چارپا

اِنس سر را سوئے بالا میکند ‌ اینش از حیوان والا میکند

سربلندی داد او را ذوالجلال ‌ تا رسانیدش به معراجِ کمال

داشت نوعِ ما دگر یک برتری ‌ از همه دیوان و حیوان یکسری

---

[1] مفقود گم شده ‌ [2] مالوف الفت شده

[3] فلاح رهائی یافتن

راز آن را با تو گویم هوشدار — هست این قول حکیم پخته کار

طفل را تا سال سه در می‌رسد — رزقش از پستان مادر می‌رسد

هست حاجتمند با مادر پدر — بچه تا عمرش بود اثنا عشر[1]

نیز بوده یک دگر سر لیت[2] — اندرین مجموعه توافق ردیف

تا بلوغ نیست در نوع بشر — [illegible] هوت [illegible]

تا چه [illegible] چار ده ور ابتدا — [illegible] از غیب رزق [illegible]

اغتشاش با خواهر و برادران — مختلف [illegible]

طفل را با اقربا [illegible] — مے شاید [illegible] جهان [illegible]

اولا [illegible] — تا قبائل تا عشیره [illegible]

هست [illegible] قاق — [illegible]

---

۲ نسخه صحیف [illegible]

۳ [illegible]

متفق تر بُود چُون نوعِ بشر	از وحوش و از دو پایانِ دگر
منہزم[1] شد پیش این برتر فریق	دیو بود زینہ وحشِ عہدِ عتیق[2]
بر عروج آمد چو انسِ تیز ہوش	شد زبون پیشش عفاریت و وحوش
گفتمت چُون دیو این انس کہن	داشت نے دین و نہ آئین و سخن
صید را آموخت از دیوِ قدیم	از توہّم قلب او پُر ترس و بیم
چون بشر کرد یدہم زانوئے دیو	آمد اندر وے سراسر خوئے دیو
قومہا گشتند پیدا آن زمان	ز اختلاطِ نوعِ جن با انسیان
ہست اندر ازدواجِ انس و جان	اختلافِ رائے بینِ عالمان
لیک از تاثیرِ صحبت در بشر	خوئے زشتِ دیو آمد سر بسر
شکل بعضے ہمچو دیوان زشت شد	رویدآن سبزہ کہ تخمش کشت شد
کرد در ہر کار او تقلیدِ دیو	میل ظلمش آمد و تندی و ریو[3]

---

[1] منہزم ہزیمت یافتہ [2] عتیق کہنہ [3] ریو مکر و حیلہ

عقل او از عقل دیوان بیش بُود — زین سبب در ضرع پیشاپیش بُود

در زمانِ آخر این نوعِ بشر — اغلباً دانست صوتِ یکدگر

غلّہ خود روئے دشت و کوہ را — جمع کردہ ساخت بہرِ خُود غذا

در جہان چُون چارپا و قردگان — زیستند این قومہائے انسیان

نے زبان بود و نہ دین این قوم را — در ضلالت چُون بہایم مبتلا

چُون نہ بُد مختار بل مجبور بُود — لاجرم نزدِ خدا معذور بُود

مثل گاؤ خر تو ایشان را ابدان — دین نہ جویدکس ز گاوان و خران

در امورِ نیک و بد این اختیار — بعد دورے داد ما را کردگار

زین سپس در عصر احجارِ جدید — مے کند انسان ترقی ہا مزید

در جہان دَورِ جدید آید ہمے — بوالبشر اینک پدید آید ہمے

ختم شد این جا چو مضمونِ کتاب
باز گو واللہُ اعلم بالصّواب

تتمہ حصہ دوم از صحیفۃ التکوین

در تطبیق مباحث گذشتہ حصہ دوم با آیات قرآن مبین و بیان ارتقای انسان در تحت آیہ

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن سُلَالَةٍ مِّن طِينٍ ۝ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ ۝ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ ۚ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ۝

لہ — و بتحقیق آفریدیم انسان را از خلاصہ از گل و سپس گردانیدیم آن خلاصہ را نطفہ در قرارگاہ استوار و محکم پس آفریدیم نطفہ را علقہ پس آفریدیم علقہ را مضغہ پس آفریدیم مضغہ را استخوانہا پس پوشانیدیم استخوانہا را گوشت پس پدید آوردیم او را آفرینشی دیگر پس بزرگ است خدا کہ نیکو ترین آفرینندگان است (تفسیر حسینی)

الَّذِیٓ اَحۡسَنَ كُلَّ شَیۡءٍ خَلَقَهٗ وَبَدَاَ خَلۡقَ الۡاِنۡسَانِ مِنۡ طِیۡنٍ ۚ
ثُمَّ جَعَلَ نَسۡلَهٗ مِنۡ سُلٰلَةٍ مِّنۡ مَّآءٍ مَّهِیۡنٍ ۚ ثُمَّ سَوّٰىهُ
وَنَفَخَ فِیۡهِ مِنۡ رُّوۡحِهٖ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمۡعَ وَالۡاَبۡصَارَ وَالۡاَفۡـِٕدَةَ ؕ
قَلِیۡلًا مَّا تَشۡكُرُوۡنَ ۝ سجدہ

فَاِنَّا خَلَقۡنٰكُمۡ مِّنۡ تُرَابٍ ثُمَّ مِنۡ نُّطۡفَةٍ ثُمَّ مِنۡ عَلَقَةٍ ثُمَّ
مِنۡ مُّضۡغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَّغَیۡرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَیِّنَ لَكُمۡ ؕ وَنُقِرُّ فِی
الۡاَرۡحَامِ مَا نَشَآءُ اِلٰۤی اَجَلٍ مُّسَمًّی ثُمَّ نُخۡرِجُكُمۡ طِفۡلًا
حج

له آنکه به نیکوترین وجه ساخت هر چیزے را که آفریدش - و آغاز کرد آفرینش آدمی را از گل - باز پیدا کرد نسل او را از خلاصه از آب خوار - باز درست اندام کردش و دمید در وے روح خود را و پیدا کرد برائے شما گوش و چشم ها و دلها اندکے شکر مے کنید - (تفسیر حسینی)

له پس هر آئنه ما آفریدیم شما را از خاک باز از نطفه باز از خون بسته - باز از گوشت پاره صورت داده و غیر صورت داده میگوئیم تا واضح سازیم برائے شما و قرار میدهیم در رحم ها چیزے را که خواهیم تا میعاد معین - باز بیرون مے آریم شما را کودکی شده (تفسیر حسینی)

اینک از فضلِ خداوندے جہان — بارور شد جد و جہد سالیان

اندرین سودا چو خود را سوختم — مشعلے در تیرہ شب افروختم

قصۂ تخلیقِ عالم سربسر — گفتہ شد تا آمدِ ابُّ البشر[1]

شد ز تائیدِ الٰہ العالمین — بینِ عقل و نقل تطبیقِ[2] چنین

کردہ ام در حصۂ اوّل بیان — از ہیُولیٰ تا ظہورِ زندگان

شد دوم جزوِ کتابم رہنما — سُوئے شرحِ طورہائے ارتقا

گر نمی دانی نباتی را صفات — گفتہ است قرآن ز زوجین نبات

خواندی آغاز حیوان را ز آب — ہمچنین شد ذکر در اُمّ الکتاب

گوید اے انسان اگر فہمیدۂ — ہمچو سبزہ از زمین روئیدۂ

بودنِ احیا بہ دورے چون نبات — ذکر شد در بحثِ اطوارِ حیات

چون ز بحر آمد بہ خشکی فوجِ حے — بود زاحف ہریک از نوعِ شے

۱؎ اب البشر آدم علیہ السلام

۲؎ تطبیق مطابقت

دو یہ اول بود دوران زحاف — نیست با قرآن دراینجا اختلاف

در کلام اللہ خداوند حکیم — گفت از ما شی علی البطن قدیم

در وجود آمد پس آن نوع دواب — بر دو پا پویان بہم جنس صواب

آنکہ یک نوعش شدہ طیر فضا — از زمین رفتست بالا در ہوا

ذکر او کردست قرآن سر بسر — از دگر چارپایان پیشتر

دابۂ ماشی علی الرجلین را — گر تو انسی گفتہ کردی خطا

کے توان ماندن بہ منہاج سوا — گر بگوئی انسیان را از دواب

بعد ازین ہا در کلام کبریا — ذکر آمد از دواب بر چارپا

در بیان [illegible] نوع [illegible] — [illegible]

مختصر [illegible] ابتدا — [illegible]

[illegible] — [illegible]

له منہاج [illegible]

بعد دورے آن زگل رستہ سلال | نطفہ شد از حکم رب ذو الجلال
داشت آنرا حکمت پروردگار | در یکے محکم مقامے برقرار
چون بچپیدند باہم نطفہ ہا | شد علق پیدا ز حکم کبریا
ہمچنین بگذشت دوران زمان | آن علق شد مضغہ بے استخوان
مضغہ چون شد در صدف پنہان تمام | مے توان فہمید تخلیق عظام
بعض حیوانات بالائی صدف | ساختند از لحم نرم خود حجف[1]
بر صدف کسوت[2] ز لحم زندگان | خلعتے بود از خداوند جہان
در کسونا اللحم معنی ہست این | شد مفسر عاجز از تشریح این
ہر زمان بگزید اطوار دگر | خلق آخر گشت انس پر ہنر
ذی المعارج ہست خلاق جہان | صاعد[3] استیم بر آن نردبان
آیت سجدہ اشارت سوئی آن | کرد من طین بہر نکتہ دان

---

[1] حجف سپر [2] کسوت جامہ [3] صاعد بہ بالا روندہ

گفت حق آغازِ تخلیق از گل است
پس بداند هر که او روشندل است

از سلالِ ماء و طین آغاز بود
سوئے اطوارِ دگر پرواز بود

گوید این آیت که نسلش بر زمین
شد روان از نطفۂ ماءِ مهین

نسلِ او چون یافت در گیتی قیام
بر صراطِ ارتقا شد تیزگام

بعد دورے حق برائے تربیت
داد جسمِ انسان را تسویت[1]

گشت خوش اندام و زیبا قالبش
اختصاصے داد کو شد طالبش

ذکرِ تسویت به قرآنِ مبین
قبلِ نفخِ[2] روح آمد بالیقین

گرچه انسان یافت جسمِ دلفریب
داشت کے این عقل و این نطق آن غریب

از همان ادوار و حالِ ماضی[3]
با تو قرآن گفت رمزِ هل اتیٰ

چون برین بگذشت دورے باز حق
خواست دادن انس را دیگر سبق

بر دلش اسرارِ ربانی بتافت
امتیازِ نو از آن انوار یافت

---

[1] تسویت برابری [2] نفخ دمیدن [3] ماضی یعنی گذشته

مدعا از نفخ این روحِ جدید ‏ ‏ ‏ ‏ هست بر وے از حق اکرام مزید

رتبتش شد از دگر حیوان بلند ‏ ‏ ‏ ‏ چشم و گوشش پرتوِ لطفِ حق اند

زانکه انسان را همین سمع و بصر ‏ ‏ ‏ ‏ داد فوقیت ز حیوانِ دگر

گر بخواهی شرحِ این رازِ نهان ‏ ‏ ‏ ‏ در ضمیمه کرده ام تفصیل آن

ختم شد این جا بیانِ ارتقا ‏ ‏ ‏ ‏ تا به دورِ انسان از ابتدا

اِرتقائی جملہ افرادِ بشر ‏ ‏ ‏ ‏ هست در قرآن شرح سربسر

اوّلین آغازِ ما اندر زمین ‏ ‏ ‏ ‏ مے شود در صورتِ ماءِ مهین[1]

نطفه را گفتست جزوے در منی ‏ ‏ ‏ ‏ هست این فرمودهٔ* ربِّ غنی

نطفهٔ جویائے زوجش را خدا ‏ ‏ ‏ ‏ نطفهٔ امشاج[2] میگوید بما

آنکه از وے خلقتِ اولیٰ بود ‏ ‏ ‏ ‏ وصفِ آن نطفه اِذا تُمنیٰ بود

نیز اندر سورهٔ حج شد رقم ‏ ‏ ‏ ‏ ارتقائے هر یک از ما در رحم

---

۱ ماءِ مهین آبِ غلیظ * در سورهٔ قیامه ‏ ‏ ‏ ‏ ۲ امشاج باہم آمیزندہ

بعد جدّ و جهد عمرے عاقلان | گفتہ اند احوال ادوارِ زمان
لیک مے بینی کہ قرآنِ کریم | کرد شرحِ جملہ اسرارِ قدیم
پس چرا آرد کسے قرآن را | در تصادم با علوم دورہا
من نمے گویم حکیمانِ فرنگ | در بحورِ علم و دانش چون نہنگ
غایتِ علمِ خدا فہمیدہ اند | بہرِ مسلم مقتدا گردیدہ اند
بل بہ قرآن است سرِّ لایزال | ہمنوایش می شوند اہلِ کمال
ہست قرآن زندہ و ہر دم بتو | نَو بہ نَو گوید مسائل مُو بہ مُو
مے دہد قرآن بانسانِ عجول[1] | ہر زمان درسِ علی قدرِ عقول
تا قیامت این کتابِ مستطاب[2] | رہنما باشد بہ منہاجِ صواب
ہست قرآن مغز و عالم مثلِ پوست | راز احیائے ملل ہم اندروست
گفتۂ اللہ کانِ حکمت است | کاشفِ سربستہ رازِ فطرت است

[1] عجول تعجیل کنندہ

[2] مستطاب مقبول

آنکہ تنہا جملہ عالم آفرید | ذکر افعالش نہ جز او را سزید
نے وزیرے دہشت خالق نے پسر | نے رفیقے نے مددگارے دگر
امرِ کُن داد و جہان بے شعور | ارتقائے کرد از امواجِ نُور
پس چہ باید کارسازِ دیگرے | با خدائے دو جہاں یک ہمسرے
صالح آن کو حکمِ حق آرد بجا | نسلِ او گردد بہ عالم مقتدا
لیک نافرمانِ ذاتِ کبریا | طالح[1] گم کردہ رہ گردد فنا
جملہ مخلوق اند و خالق خود یکیست | غیرِ مسلم واقفِ این راز کیست
اندرین جا ختم شد متنِ کتاب | یک ضمیمہ می نویسم در شتاب
قصۂ آدم بگویم اندران | نیز از نوح و ز طوفانش بیان
تا درین جا با طبیعیات کار | بود در نظمِ صحیفہ[2] آشکار
اینک از اخلاق و بحثِ دینیات | می کنم تکمیلِ تصویرِ حیات

---

[1] طالح یعنی بد

[2] صحیفہ کتاب

نزدِ من قرآن کہ گفتارِ خداست تا قیامت اِلنسیان را رہنماست

نقص در قولِ خدا ہرگز مجو نقص ہا باشد بہ فکرِ خامِ تو

تو بنہ بر چشم خود انگشت را تا دو بینی ماہ را اندر سما

فرق اندر زاویہ آرد اندکے جفت بینی طاق را دو را یکے

پس برین حسِّ رکیکِ[1] خود منہ اسپ در میدان یزدانی متاز

شمعِ راہت نورِ سبحانی بس است رہبرِ تو علمِ قرآنی بس است

در جہان نورِ خدا غیر از کلام
نیست دیگر ختم خوشتر والسلام

---

[1] رکیک باریک نرم

ضمیمہ صحیفۃ التکوین (غیر طبعی)

مشتمل بر دو فصول

۱۔ فصل یازدہم۔ در بحث آدم علیہ السلام و آغاز افکار خیر و شر و قصۂ نوح علیہ السلام

۲۔ فصل دوازدہم۔ در بحث ادیان

فصل یازدہم

در حالاتِ آدم علیہ السّلام و بنیادِ خیر و شر و ذکرِ طوفانِ نوح علیہ السّلام

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ۙ لِيُعَذِّبَ اللّٰهُ الْمُنٰفِقِيْنَ وَالْمُنٰفِقٰتِ وَالْمُشْرِكِيْنَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوْبَ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوْرًا رَّحِيْمًا[1]

[1] ہر آئنہ ما پیش آوردیم امانت را بر آسمانہا و بر زمین و بہ کوہہا پس قبول نکردند کہ بردارند آنرا و بترسیدند ازان - و برداشت آنرا آدمی ہر آئنہ وے است ستمگار نادان تا شود آخر کار آنکہ عذاب کند خدائے تعالیٰ مردانِ منافق و زنان منافق را و مردانِ مشرک و زنانِ مشرک را و بہ رحمت رجوع کند بر مردان مسلمان و زنانِ مسلمان و ہست خدا آمرزندہ مہربان - (تفسیر حسینی)

اے خداوندِ دو عالم کردگار ‏ خالقِ ارض و سما لیل و نہار

عبد خود را اے خداوندِ کریم ‏ گامزن کن بر صراطِ مستقیم

خالقِ عالم الٰہ العالمین ‏ گفت از آدم بہ قرآنِ مبین

بہرِ شرحِ حال آن دورِ کہن ‏ تا بہ حدِّ وسعِ[1] خود رانم سخن

از چہ بُرد و آمد تمیزِ خیر و شر ‏ نو خیالے بین افرادِ بشر

گویم اوّل حالِ سطحِ این جہان ‏ بعد از ان از آدم و آلش بدان

بود در دورانِ ثلج این ماجرا ‏ حالتِ آن سر بسر گویم ترا

آب را در بحرہا ثلجِ شمال ‏ کم نمود و در فگند اندر زوال

بود ساحل خشک تا آنجا بیاب ‏ آنچہ صد گز کنون بینی بہ آب

ملکِ سراندیپ در آن روزگار ‏ داشت وسعت تا بہ قربِ زنگبار

جائے قلزم[2] خطۂ سیراب بود ‏ خضرتِ جنّات و نہرِ آب بود

---

[1] وسع طاقت دسترس ‏ [2] قلزم خطۂ سمندر کہ درمیان عرب و افریقہ واقع است

رفت یک دریا میانِ این وطن   سوئے بحرِ روم از ملکِ یمن

رودها از نجد در وے ریختند   سبزه زاری هر طرف انگیختند

جائے بحرِ روم یک آباد بر   بود ملکے پر ز انهار و شجر

داشت این وادی دو دریاچه کلان   یک به مشرق یک به مغرب آن زمان

نیل و هم از بحرِ اسود رودِ آب   ریخت در دریاچهٔ شرقی بیاب

گفتمت دیوان به ملکِ آسیا   در اروپا نیز در افریقیا

حکمرانی داشتند قبل از بشر   هر جهت بودند هر سو منتشر

خطهٔ بحرِ عرب از ابتدا   بود جائے انسیانِ باصفا

هم از آن جا تا به دریائے چین   نوعِ انسی بود در ساحل مکین

آمد و رفتِ همیشان بود بیش   با گروهِ جنیان در ترب خویش

این گروهِ انس با دیو عدو   گاه جنگے کرد و گه شد صلح جو

نسلِ انسی رفته اندر ملکها   بود با ابدانِ [illegible] فربه

چندها بودند اندر ہر مقام | پیش دیوان چون کنیزان و غلام
خوئے خوب این کسان شد منہدم | سیرتِ شان شد چو دیوانِ ذژم[1]
عادتِ عفریت و دَد را یافتند | جانبِ ہر فعلِ بد بشتافتند
خوئے انسانی ز آنہا دُور بُود | شکلِ ایشان زشت و نا زیبا نمود
مسخِ دل آرد بہ صورت فرقہا | بہر دل باشد چو آئینہ لقا
در کتابِ خویش نام این کسان | دیوترا وان کردہ ام نے النسیان
نیک میدانی کہ انسان در سرشت | بُود پاک از این ہمہ اطوارِ زشت
لیک از تقلیدِ دیوانِ دنی[2] | در وے آمد زیمن[3] و اہرمنی
ثلجِ آخری کرد چون ویر زوال | خشک تر گشتند اقطارِ شمال
ملک شد چون گرم تر جنّی رمید | دَورِ استیلائے انسانی رسید
النسیانِ خطۂ بحر العرب | خونِ ایشان پاک ہم عالی نسب

---

[1] ذژم بدماغ — [2] دنی یعنی سفلہ — [3] زیمن یعنی سرکشی

قوم خوشخوئے برہنہ کم سواد[۱] | از جنوب آمد بسوئے دیگر بلاد[۲]

از وطن این قوم چون بیرون دوید | جائے بحر روم و قلزم را گزید

قرنہا این انسیان در آن وطن | بے خبر بودند ز آسیب زمن

اندران دوران ز حکم ذوالجلال | بود دورِ ثلج را وقتِ زوال

از حرارت برف ہر جا میگداخت | زانکہ گرمی کوسِ دولت را نواخت

آب اندر بحر مے شد بیشتر | ہر دم از ساحل قدم زد پیشتر

ہر طرف اندر سواحل بالعموم | موج آب آورد بر خشکی ہجوم

ملک ساحل جملگی غرقاب شد | نسلِ انسی نذر موج آب شد

نیز آمد اندران دوران پدید | بر زمین تغویر و تنجیدِ جدید

از دیارِ شام تا کوہِ قمر | سطحِ گیتی گشت شق آن دم نگر

در اقالیمِ دگر ہم مے توان | یافتن آثار جنبش را بدان

---

۱ کم سواد بے علم

۲ بلاد جمع بلد یعنے وطن

موجِ آب آورد در آن دورِ زود / رخنه در جبرالطر کرد آبِ شور

هم ز بابُ المندب آمد موجِ آب / ملک‌ها را کرد نابود و خراب

انسیان را قلزم و دریائی شام / بُرد در آغوشِ خود ناشادکام

قبلِ غرقابی تدانم وا نمود / تا چه حد انسان ترقی کرده بُود

لیک میگویم ز تخمین و قیاس / گفتگو را مے نهاده آندم اساس

بعد ازین دورانِ نقصان و فتور / بو البشر کرد اندرین دنیا ظهور

تو چرا پرسی ز من این ماجرا / آدم آمد اندران دم از کجا

ارتقائے تازه اش داده خدا / یا که طفلے بود رسته از فنا

یا ز گل آن کالبد را ساختند / روح را اندر تنش انداختند

تو ز فکرِ خویشتن برگو جواب / وردِ من وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالصَّوَاب

نزدِ من پیدائشِ ابُ البشر / بُود چون عیسےٰ ز مادر بے پدر

هر چه خواهد خالقِ ارض و سما / مے شود ز انسان بلا چون و چرا

گرچه تاریخ دم آدم گم است | مسقط الراسش[1] کنار قلزم است
یافت خود را آدم نیکو سیر | بے رفیق و بے مددگار دگر
خوش مزاج و زود فهم و هوشیار | طعم او میوه مکانش کوهسار
حسن او از حسن یوسف بیش بود | از تفکر بر وے دلریش بود
بر دل وے تافت انوار خدا | هم ز غیب آمد بگوشش او ندا
جان من در وحی با هم فرقهاست | وحی نحل[2] از وحی پیغمبر جداست
همچنین فرق است مین انبیا | آیهٔ تِلْكَ الرُّسُلُ آمد گوا
وحی آدم را الف بائے بدان | وحی کامل گشت در قرآن عیان
بود آن وحی چو صبح ابتدا | وحی قرآن هست آن را انتها
پس فرشته بر زمینش [illegible] نمود | هست خلاق جهان [illegible]
رفت آدم تا بمعراج کمال | زانکه [illegible] یافت [illegible]

[1] [illegible] مقام پیدایش

[2] [illegible]

باب روحانیت آدم در جہان	دین بہ دنیا گشت از فیضش عیان
نفخ روح حق بود وحیِ خدا	عقل و دانش یافت شاہ باصفا
من نمیگویم کہ ربّ مازسر	تازہ جانے داد با ابّ البشر
بلکہ جانے کان بہ دورانِ قدیم	در ہیولیٰ مستتر بود و سدیم
زیست اندر بحر نار شعلہ زن	پس براہِ ارتقا شد گامزن
آمدہ آن جان بہ اقلیمِ جماد	از جمادی در نباتی اوفتاد
از نباتی پس بہ حیوان زد قدم	جلوۂ او بود در دیو دژم
پرتو آن جان چو بر جنات تافت	او خطابِ مارجٍ[1] من نار یافت
جان امانت بود آن را کبریا	داد با ہر چیز در ارض و سما
لیک بار آن امانت را امین	کس نہ شد اندر سما و در زمین
بود جان آئینۂ نورِ جلی	قبلِ آدم کس نکردش صیقلی[2]

[1] مارجٍ من نار یعنی مارج آن آتش باشد کہ دود ندارد [2] صیقلی یعنی صفائی

جان چو صیقل شد درو نورِ خدا | شد درخشان چون بہ آئینہ ضیا

زان خدا گوید کہ در ارض و سما | غیر انسی کس نبرد این بار را

گر نہ دانی بردنِ بارے حمول | تو نباشی جز ظلوم[1] و جز جہول[2]

تو مگو انسان ز ظلم و جہلِ خویش | حالِ این بار گشت و سینہ ریش

بلکہ او از ظلم و جہل و خودسری | این امانت را شمارد سرسری

گر دہد جذبات آدم را زیادہ | از خری در رتبۂ اسفل فتاد

تا کجا این قیل و قال و گفتگو | شمۂ[3] از حالِ آدم باز گو

سبزہ زارے خوشنما نزدیکِ رود | خواب آنجا یک شب آدم را بود

گشت او بیدار ہنگامِ سحر | یافت یک ہم صورتِ خود را ببر

آمدہ در وقتِ شب زیبا نگار | خفتہ بر دستِ چپ آن نامدار

---

۱ ظلوم یعنی نہایت ظالم

۲ جہول نہایت جاہل

۳ شمہ یعنی اندک

نخستین آدم از آنجا رسید — این دگر کس در پی او میدوید

انس پیدا شد میان این دو کس — پیش می رفت آدم و این بود پس

چون خدیجه در زمان مصطفیٰ — بود حوا اولین امت ورا

دختری بود او ز مخلوقات رب — همچو آدم زیست در رنج و تعب[۱]

هر دو آمد در بیابان ره سپار — کرد ایشان را تلاقی کردگار

تا گزیدند هر دو در باغی وطن — بود آن بستان در ملک یمن

این حقیقت را ز من باید شنود — باغ آدم جنت الماویٰ نبود

همچنین گفتند بس مردان راد[۲] — از صحابه هم ز اهل اجتهاد[۳]

در میان دره های کوهسار — بود با ایشان نه انسانی دیار

از تهیّے شان چنان تا این حدید — نطق از آوازشان آمد پدید

---

۱ تعب یعنی ماندگی

۲ راد یعنی سخی و بهادر

۳ اجتهاد کوشش کردن

نطقِ آدم را مدان چون نطقِ ما　　آن اسامی بود این باشد بنا

پیشِ او بودند اشیا مختصر　　نام ہا بنہاد ہر یک را دگر

ہمچنین گفتست مولانا بیاب　　عَلَّمَ الْاَسْمَا ست آدم را خطاب

آدم و حوّا دران باغِ ارم　　بے خبر بودند از رنج و الم

نطق را با یک دیگر آموختند　　فائدہ از یک دگر اندوختند

در جہانِ خویش خُرّم زیستند　　دانۂ عشقے بہ عالم بیختند

بر زمین آغازِ عشق از آدم است　　عشق بنیادِ بنائے عالم است

دانش کلِ جملہ عالم را وجوب[1]　　جذبہ ذرّات و جذب اندر قلوب

حُبّ خالص خاصۂ دادار[2] بود　　قلب آدم پُر ازان انوار بود

انسیانِ چند دیگر یافتند　　از محبت جنّتے آراستند

از مثالِ آدمِ پاکیزہ دین　　بود ناپیدا درانجا غفلت و کین

---

١ وجوب معنے لازم شدن　　٢ دادار یعنی خداوند

کار ہایش دل پسند و خوب بُود — انقیادش جملہ را مرغوب بُود

کرد آدم را ز مانہ انقیاد[1] — غیر از دیوان و نسلِ دیوزاد

خواستم این جا کہ آرم در بیان — حالِ آدم را بہ گُل گشتِ جنان

چیست رمزِ سجدۂ جملہ ملک — از چہ شد ابلیس ملعون یک بیک

در دلم وقتِ نوشتن عزم بُود — زان شجر گویم کہ ممنوعش نمود

از چہ رو آدم ز جنت شد برون — از کجا آمد فساد و کشت و خون

گویم از حالاتِ ابلیسِ لعین — از اشارت ہائی قرآنِ مبین

ذکر این جملہ بہ ابیاتِ دری[2] — کردہ بودم در اوایل سرسری

بہرِ تسکینِ دلِ مُلّائے من — شد تلف آن لُولُوئی لالائے من

آنچہ قرآن گفت آمنا بگو — منکشف گردد در معنٰی بہ تو

---

[1] انقیاد یعنی اطاعت

[2] دری یعنی فارسی

این قدر گویم که در آن بزمِ شاد — دیو بنیادِ عداوت را نهاد

برخلافِ حکمِ خالقِ یکسری — بر عداوت کرد شان را رہبری

درمیانِ شان زمکرِ دیو زاد — دشمنی از زرع[1] و از زن او فتاد

اِھبِطُوا مِنھا جَمِیعاً گفت ربّ[2] — بہرِ تادیبِ گروہِ بے ادب

در صعودت[3] مسخ دل آرد ہبوط — جنّتِ دل یابد از کینہ سقوط[4]

بو البشر آزردہ شد از دیگران — یافت از آزردگی قلبش زیان

چون دلِ او مہبطِ[5] انوار بود — باخبر از لغزشِ خود گشت زود

از میانِ قومِ خود بیرون دوید — در تہامہ[6] آن زمان مسکن گزید

کرد پیشِ ربِّ خود یکجا قیام — جائے کعبہ باشد آن نیکو مقام

پس تضرع کرد و عجز و اعتذار — تا ازو خوشنود شد پروردگار

---

[1] زرع یعنی زراعت
[2] اھبطوا یعنی تمام بپستی بروید
[3] صعود بہ بالا رفتن
[4] سقوط معنی افتادن
[5] مہبط یعنی جائے فرود آمدن
[6] تہامہ ۔ ملک از عرب کہ مکہ مکرمہ در آن است

چون بیاید پیشِ او حوّا دوبار ‏ ‏ یافت اورا در دگر حال آشکار

کرده برگِ سبز را ملبوسِ تن ‏ ‏ گفت با حوّا تو زینسان کن کہ من

شد ازان دم در جہان پیدا حیا ‏ ‏ گوہرِ زیبا ز کانِ کبریا

یافت در تلبیسِ شیطانِ غوی[1] ‏ ‏ آدمی سترِ امورِ دنیوی

خوئے نیکِ ابوالبشر را نیز دید ‏ ‏ ہم شرورِ دیوِ مردودِ پلید

نیک را چون دید با بد روبرو ‏ ‏ امتیاز یک ز دیگر کرد او

چون بیامد امتیازِ نیک و بد ‏ ‏ اختتامِ دورِ مجبوری رسد

اختیارِ او بہ او شد آشکار ‏ ‏ بینِ راہِ انس و دیوِ بد شعار

بعد چندے قومِ آدم مضطرب ‏ ‏ در پسِ او آمدند اندر تعب

یک دہے آباد شد نامش خدا ‏ ‏ گفت در قرآن بما اُمّ القُریٰ[2]

قبرِ حوّا ہست در جدہ کنون ‏ ‏ بہرِ ما تا دورِ آدم رہنمون

---

[1] غوی معنی مکّار

[2] ام القریٰ یعنی مکّہ معظمہ

قهر قابیل است در کینه عیان   پیش دانایان گواه قول من

زین شود این ثبوت آمد بدست   مسکن آدم کنار قلزم است

آدم و آتش بمکه آن زمن   چون رسیدند از مضافات یمن

کینه با دیو دنی می داشتند   تخم کینش را به دلها کاشتند

موجزن شد بغض دیو اندر قلوب   از همین آغاز شد اندر حروب

باز گر کینه ز دل بیرون شود   از سر نو ارض با جنت شود

بشنوید ای مردمان این هم صداست   نار و جنت را به دلها ابتداست

مطلب من این است این بشناختن   قالب خود رشک جنت ساختن

هر دلی جنگ است یزدان اهرمن   بی خبر زین نکته شیخ و برهمن

نائب حق بود آدم بر زمین   دشمن او گشت چون دیو لعین

صولت[1] و شوکتش همه نابود شد   قوم او ملعون شد و مردود شد

---

[1] صولت یعنی رعب

رفت چندی آب در جویش بماند	نزد ما از ارث او خویش بماند
الحذر از کین و بغض و افتراق	الحذر از حرص و از مکر و نفاق
تو مده از دست خود شرم و حیا	تو مشو مغرور و پر جور و جفا
بہر کشتِ حرصِ مال و حسنِ زن	تو اساسِ خانۂ یزدان مکن
سیرتِ شیطان بود تا در میان	ناامیدم از ارتقائے انسیان
بعد دورِ آدمِ پاکیزہ دین	رفت آتش سوئے اقطاعِ زمین
کرد او پیکارہا با دیو زاد	حکمِ خود میکرد نافذ در بلاد
آلِ آدم چون کمر بر جنگ بست	ہر طرف رخ کرد و فتحش داد دست
زانکہ نطقِ آدمی در جنگ ہا	یک تفوق داد او را بر بلا
از زراعت نیز شد او بہرہ یاب	کاشت غلّہ کرد جاری رودِ آب
اسپ و گاؤ و گوسفندان پرورید	داشت این سرمایہ را ہر دم پدید
قریہ ہا آباد کرد و اندران	زیست محفوظ از شرورِ دشمنان

دشمنِ او قومِ صیادِ کهن | بی‌خبر از نطق و زرع و علم و فن

آلِ آدم یافت بر ایشان ظفر | هم تمدّن داشت هم عقل و بصر

کرده نسلِ دیوزادان انقیاد | خلط شد با آدمی اندر بلاد

نطق را با دیوزاد آموخت او | هر دو را یک گشت طبع و خُلق و خُو

گفته‌ام از نطقِ دورِ اوّلین | مشتمل بر چند اسما بُود این

گشت چون اولادِ آدم منتشر | در زمین بر مختلف اقلیمِ بر

اختلافِ السنه[1] آمد پدید | این تغایر را مدان چیزی بعید

هم ز وجهِ اختلافِ دیوزاد | فرق اندر رنگ و صورت و نژاد

بیشتر افتاد بین نسلِ ما | فرقِ رنگِ پوست از آب و هوا

بنگر اندر نسلِ انسی بر زمین | اسودِ افریقه و اصفرِ چین

لونِ گندم‌گون رنگِ آدمیست | رنگ‌هائے دیگر از دلیلِ پهری ست

---

[1] السنه یعنی جمع لسان زبان

در مزاج جملگی از ارث[۱] دیو — هست این خشم و غرور و مکر و ریو[۲]

گفت زین رو حضرت خیر الوریٰ — احمد مرسل محمد مصطفیٰ

در عروقِ جسم تان اے مردمان — هست شیطان روز و شب دائم دوان

تو ببین اندر دلِ خود اے عزیز — ارث شیطان را همیداری تو نیز

بغض و خشم و حرص و آزار و حسد — چیست جز خوئے لعین بے خرد

صدق و حُب بنیاد دینِ جملهٔ ماست — کذب و کینه ز دیو پُر دغاست

حسن از آدم بود در خونِ ما — قبح از دیوانِ بے شرم و حیا

خوئے نیکت ارث جدت آدم است — هر چه بد از دیو باخویت ضم است

راه آدم رفتن اسلام است و دین — راه شیطان است کبر و بغض و کین

مدعائے شرعهائے انبیاء — بود استیصال[۳] این شیطانِ ما

---

۱ ارث معنی وراثت

۲ ریو مکر فریب

۳ استیصال معنے بیخ کنی

هست این تعلیم جمله مرسلان / تا بقدر احمد آخر زمان

وانکه تو صوم و صلوة آموختی / لیک قصر دین احمد سوختی

گفت آن پیغمبر شایسته خو / کینه و ایمان تو در یک دل مجو

دین احمد نار را گلشن کند / کینه باغ عدن را گلخن کند

بدگمان از من مشو اے مولوی / من نیم منکر ز ابلیس غوی

نزد من ارواح بے ابدان لبا / منتشر هستند در جو فضا

تو مگو ارواح رفته از بدن / دیگر اندر این فرو جائے ز دهن

شرح کردم ارتقائے ادیان / زان نکردم بحث از معتقدها

هست کم تعداد حق بینندگان / در میان ما بهر دور زمان

مردم خود بین و نادان فته ایم / غرهٔ تقلید شیطان شده ایم

مشرکی را یک هنر انگاشته / خویشتن را با خبر پنداشته

جانشین دیو گشتیم در جهان / جنگها کردند با پیغمبران

برزمانے انبیا و اصفیا — انس را بودند برحق رہنما

یادم مردم است تا این دم دو نام — شیث و ہم ادریس علیہم السلام

بر طریقِ آدم این پیغمبران — داعیان بودند بینِ انسیان

کینہ با دیوِ دنی مے داشتند — جنگ او را فرض مے پنداشتند

قوم را بر حرب و ضرب انگیختند — در قتالِ دیو زاد آویختند

انس زان پس مس و آہن را گداخت — با سلاحِ نو بہ جنگ دیو تاخت

پیش رفتن گشت انسی را شعار — تا امریکہ رسید از انتشار

قطعۂ برنگ ست تا بسیار سال — خشک بود و داد بر را اتصال

نزد بعضے بود بے بحرِ مزید — از مراکش تا بہ دنیائے جدید

بود اطلانطیس نامِ آن زمین — انسیان بودند در آنجا مکین

گوئیست یک قصۂ یونانیان — در بیانِ خطۂ اطلانطیسیان

ا؎ برنگ نام آبنائے کہ درمیان سائبیریا و امریکہ واقع ست

مے گرفت آن قوم اندر شہرہا — روشنی از برق چون دورانِ ما

سوئے امریکا بہ زعمِ آن فریق — رفت انسی قبل ازان کین شد غریق

خشک بود این را ہمے دانیم ما — از جنوبِ چین تا تسمانیا

نزد اکثرِ عالمان یک آبنائے — کرد آن اقلیم را قسمت دو جائے

تا درانجا رفت انسان قبلِ نوحؑ — بود ہر یک باب ابروئے فتوح

تاجہائے سردارانِ آن زمین — بشنوی در قصہ ہائے اہلِ چین

ہست بر یک تختۂ دورِ قدیم — انکشافِ بس عجیب سرِّ عظیم

توپ و بارود و جہاز است و ہوا — ساختند آن اہلِ حکمت قومہا

دیگی طیارۂ شان بست کس — گشت مے کردند در ہر سو عسس

بعد آدم سالیان چندین ہزار — چون بسر شد گشت قومش بے شمار

تا زمانِ نوحؑ بر کہسارہا — ماند از برف و زیخ انبارہا

آن زمان گرمی ہوا کم گشت بیش — نسبتاً از خنکگی ادوارِ پیش

ابر با برخاست بر سوی سپهر | بر زمین بارید مدرار مطر[ط]

ناگهان بگرفت هیچ [illegible] | گشت پر از آب دشت و رود با[illegible]

نوح آن دم بود در ملک عراق | گفت ای قوم نادان الفراق

داد زین طوفان مرا خالق خبر | ساختم این کشتی از حکمش مگر

غرق گردیده بد اندیشان [illegible] | [illegible] چاره‌ای [illegible] زمین

بود این طوفان بکل روی زمین | در عراق و مصر و هندوستان و چین

نوح در طوفان به کشتی شد سوار | با همه اهل و عیال [illegible]

چون [illegible] آب [illegible] | کشتی [illegible]

[illegible] | [illegible]

[illegible] | [illegible]

[illegible] | [illegible]

بعد طوفان نوبت آبها رسید — تا بنا کردند امت‌های جدید

در کنار رودها آن مردمان — ساختند از بهر خود کشت و [illegible]

ساحل اروند و نیل و رود گنگ — نیز [illegible] یانگ

هم به ایران [illegible] رودها — [illegible]

بر لب جیحون و سیحون و فرات — بر کنار [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

این قدر را ہم ندانستی چہ شود　　　اے کہ مے خوانی بہر ساعت درود

گفتمت از نوح و از آدم تمام

مے کنم از بحثِ دین ختمِ کلام

فصل دوازدهم

در بحثِ آغاز ادیان و بیان صراط مستقیم پیغمبران

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِيْنَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ
نِعْمَتِيْ وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيْنًا[۱]

قصهٔ تخلیقِ عالم اختتام | یافت اندر غرّهٔ[۲] ماهِ صیام
گویمت اکنون ز ادیانِ جهان | رائج و شائع میانِ مردمان

---

۱ امروز کامل کردیم برائے شما دینِ شما را و تمام کردم بر شما نعمت خود را و پسندیدم اسلام را دین برائے شما (تفسیر حسینی)

۲ غرّه اول روز ماه را گویند

بحثِ دین را اگر گزیدم زین سبب | ارتقا نخل است و دین آنرا رطب[1]
بہرِ آسانی بہ سہ قسم جدا | مے کنم تقسیم من ادیان را
آن یکے دینِ توہم یا خیال | ساختن از فکرِ خود را ضلال
در شجر یا در حجر یا آفتاب | یا بہ کوکب یا قمر یا رود آب
از تصوّر بہرِ خود رب ساختن | قلبِ روشن را سیہ شب ساختن
اصلِ این دین است از دیوِ کہن | گمرہی را دیو افگندہ است بن
او ز عقل و نطق ما بے بہرہ بود | کوہ و دریا جاندارش مے نمود
از تملّق[2] خو است او را خوش کنند | از بلائے قہر و خشمِ او رہند
یا ز حیوان کردہ اخذِ فائدہ | از تملّق بنہد پیشش مائدہ[3]
رفتہ رفتہ این خیالِ دیوزاد | در جہان بنیادِ نادانی نہاد

---

[1] رطب خرما
[2] تملق معنے خوشامد
[3] مائدہ یعنی دسترخوان

کافران را گفت لایعقل خدا — کیست نادان تر ز مشرک بر ملا

ثابت[1] و سیّار[2] و خورشید و قمر — جنّی و عفریت و افرادِ بشر

گاو و مار و قرده و سنگ و شجر — تاکنون مشرک پرستد سر بسر

عقلِ او در جهل و نادانی گم است — قرده است ار گرچه بے مُوی و دُم است

ربّ عالم خالقِ ارض و سما — احسن التقویم گفت انسان را

رفت چون او راهِ دیو کج نهاد — از خری در اسفل السافل فتاد

دینِ ثانی آنکه الهامی بود — خود خدا این دین را حامی بود

در جهان از وحی حق آمد پدید — او رسول است هر که وحی از حق شنید

مومنان را مقتدا در ابتدا — بود آدم اوّلینِ انبیاء

مسلک این دین خدا دانی بود — حاصلش توحید ربانی بود

---

[1] ثابت — آن ستارگان که گردش ایشان مشاهده نمے شود

[2] سیار — ستارگانے که گردش مے کنند

ربّ ما داند که بے چون است او — از حدودِ وہم بیرون است او

ہست این آئین زِ وہم و شک جدا — آب این جوئی ست از وحیِ خدا

حُسنِ اخلاق و محبت اتّقا[1] — رافت[2] و انصاف و تعدیل و حیا

جمله را این دین بما کرده بیان — نورِ یزدان است این دین در جهان

ابتدائش حُبِّ مخلوقاتِ او — انتهائش حیرت اندر ذاتِ او

در جهان درسِ اخوت میدهد — هم نشانِ راهِ جنّت میدهد

گو بدا این دین اے گروهِ انبیان — من به دنیا نورِ یزدانم عیان

خالق و مخلوق را واصل کنم — روحِ مردِ راه را کامل کنم

گر عمل بر من کنید اے مردمان — جنّتے گردد همیں روئے جهان

بعد مردن شمع در راهت شوم — نور اندر قلبِ آگاهت شوم

در قصورِ نورِ پاکِ ایزدی — روحِ تو یابد سرورِ سرمدی[3]

---

[1] اتقا یعنی پرہیزگاری [2] رافت نرمی و مہربانی [3] سرمدی یعنی دایم

نیمهٔ از مردمانِ بو الفضول — خویش را دانسته از اہلِ عقول

دین را بازیچهٔ طفلان کنند — ہر چه خواہد فکرِ شان زانسان کنند

بہرِ جنگِ دینِ حق این بیہشان — در مقابل با دلایل صف کشان

باطل و حق را بہم آمیختند — بہرِ خود یک شربتے انگیختند

شربتِ ایشان چو سمِّ[1] قاتل است — زانکه در وی زہرِ جہلِ جاہل است

گه ز اربابِ[2] خیالی این کسان — میدہند از کثرتِ خالق نشان

گاه این کس ذاتِ پاکِ ذوالمنن — جوید اندر جسمِ انسی یا وثن[3]

خالق اندر تن بجوید بت پرست — حرمتِ حق را چه داند خود پرست

مے کنند تاویلِ دینِ ملحدان — نیز تحریفے به دینِ مومنان

آید این زانکس که سوزد از حسد — یا که دارد حبِّ غیر اللہ اشد

---

[1] سم معنے زہر

[2] ارباب جمع رب یعنی پرورش کنندہ

[3] وثن معنے بت

مثلِ این در دینِ حق کردن خلل — هست بنیادِ سوم قسمِ ملل

اولین قسم و سوم گمراهی اند — بر رهِ وسطیٰ جنودِ[1] شاهی اند

بندگانِ خاصِ حق پروردگار — خالق الکل ذوالجلالِ کردگار

خامشی به از اباطیلِ[2] دگر — قصّهٔ دینِ خدا بشنو ز سر

بعدِ طوفان شهرها بر رودها — یافتند آبادی و عزّ و علا

شد مرورِ سالها چندین هزار — پس بنا شد بلدهٔ دشتِ شنار[3]

بت پرستی بود دینِ آن زمان — پست فطرت شد گروهِ انسیان

مرد گر یک شخصِ نیک از قومِ نوح — از بت او خواستی آتش فتوح

خواست او تا خوش کند الله را — لیک کرد آن بے خرد گمراه را

وہم شیطان را به دین آمیخت او — کرد در دانست خود فعلِ نکو

قلب ها از کفر و وحشت تیره شد — بر زمین شیطانِ رہزن چیره شد

---

[1] جنود لشکر

[2] اباطیل جمع باطل

[3] نام صحرائے عراق بزبان عبرانی که شهر بابل دران بود

لیک خالق پیکرِ رحم و وفاست	ہر زمان بالنسل ماخُویش عطاست
در جہان پیغمبران پیدا نمود	زنگِ کفر از قلب مردم مے زدود
قبلِ ابراہیم صالح بود و ہُود	بر رسالت سوئے عاد و ہم ثمود
بعد آنہا شمسِ وحدت ناگہان	شد ز بیتِ بیت گری پرتو فشان
بانئ بیت الحرم یعنی خلیل	آن رسولِ حضرتِ ربّ الجلیل
زد تولائے لَاۤ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ	رفت بالا تا بہ معراجِ یقین
چُون دلِ او مہبطِ انوار شد	نار سوزان بہرِ تش گلزار شد
حق بہ او بخشید دو نورِ بصر	اوّل اسمعیلؑ و اسحاقؑ آن دگر
بہر ہر دو خواست رحمت از خدا	ہر دو را عزِّ نبوت شد عطا
گفت ابراہیم یارب نورِ من	تو بہ اسحاق و بہ اسمٰعیل من
آلِ صالح دہ فزون ترا ز شما	بہ زمینت مرتبہ ریگا مگا

۱؎ آفلین جمع افل یعنی غروب کنندہ ۲؎ مہبط جائے فرود آمدن

کن ز نسلِ ہر دو پیدا انبیاء
آلِ آدم را بہ دینت رہنما

گفت خالق تو ممان در اضطراب
این دعا ہا را نمودم مستجاب

داد با اسحاق کنعان را پدر
سوئے بکہ[1] رفت آن دیگر پسر

ہست در توریت این شرحِ مبین
زیست اسماعیل در فاران[2] زمین

وارثِ اسحاقؑ چون یعقوبؑ شد
او ہم اندر چشمِ رب محبوب شد

داد مر یعقوب را خالق پسر
بود ایشان را عدد اثنا عشر

از ہمین اخوان بہ عالم شد روان
نسل جملہ قومِ اسرائیلیان

گشت چون گمراہ اولادِ خلیل
حق بہ موسیٰ داد توریت جلیل

کرد در سینا[3] خدا با او سخن
شد کلیم اللہ خطابش آن زمن

او رسالت یافت در وادِ طویٰ
از حضورِ کبریا رب العلیٰ

---

[1] بکہ یعنی مکہ معظمہ
[2] فاران کوہ ہائے حجاز
[3] سینا کوہ طور

رفت سوئے مصر پیشِ شہریار
گفت از توحیدِ حق پروردگار

شاہِ مصر از خودسری انکار کرد
قبطیاں[1] را نیز با خود یار کرد

آن رسول آزردہ از فرعونیاں
کرد ہجرت از زمینِ مصریاں

در پیش آمد چو با قہر و عتاب
غرق شد فرعون در امواجِ آب

قومِ موسیٰ درسِ وحدت یافتند
لیک در دل تخمِ نخوت[2] کاشتند

چون یہودی عقلِ دین پرور نداشت
لفظ را بگزید و مقصد را گذاشت

آمد اندر دین تقلید و جمود[3]
جان رود از دین نہ بیہودہ قیود

خوب گفتہ حضرتِ مولائے رُوم
آن امام العارفین بحر العلوم

خلق را تقلید شان بر باد داد
ای دو صد لعنت برین تقلید باد

زان سبب ہر یک رسولِ ذوالجلال
کرد ذمّ آن گروہِ بد خصال

---

[1] قبطیان قوم فرعون
[2] نخوت تکبر
[3] جمود منجمد شدن

از بیان‌هائے ضلالِ این فریق ‌‌ ‌ ‌ هست پُر هر حصّۂ عهدِ عتیق[1]

چُون زمانِ حضرتِ عیسیٰ رسید ‌ ‌ ‌ ‌ سرکشی‌هائے یهودان شد مزید

آخرین مرسل سوئے قومِ یهود ‌ ‌ ‌ ‌ حضرتِ عیسیٰ نبی الله بُود

گفت عیسیٰ اے سرافرازانِ قوم ‌ ‌ ‌ ‌ تا کجا مانید پُر مرده به نَوم[2]

از من آموزید اخلاصِ عمل ‌ ‌ ‌ ‌ ترک به این شیوۂ مکر و دغل

من نیاوردم یکے شرعِ جدا ‌ ‌ ‌ ‌ شرعِ توریت هست کافی بهرِ ما

یک گروه مومن از قومِ یهود ‌ ‌ ‌ ‌ بروے ایمان آن زمان آورده بُود

نیز در دیگر ممالک انبیا ‌ ‌ ‌ ‌ خلق را بُودند بر حق رهنما

هادیان بُودند اندر هند و چین ‌ ‌ ‌ ‌ داعیانِ خلق بر دینِ مبین

هست در قرآن ‌لِکُلِّ قَوْمٍ هاد ‌ ‌ ‌ ‌ «مِنْهُم نَقْصُص» مده هرگز زیاد

---

[1] عهدِ عتیق نام توراة که انجیل را عهدِ جدید مے گویند۔
[2] نوم یعنے خواب

رهزن ادیان شدند ای جان من	راهب و احبار و موبد[1] برهمن
هست کار این گروه پرفتن	باطل و حق را بهم آمیختن
ملت پرنور عیسی را زوال	آمد از افکار بی بنیاد پال[2]
ابن آدم گفت خود را آن عزیز	پال مشرک گفت ابن الله نیز
قوم نصرانی چو تقلیدش نمود	باز در خواب خوش غفلت غنود
بر خلاف حکم رب ذو الجلال	گفت لحم خوک را پاک و حلال
ختنه را هم از میان انداختند	آن متاع شرع را در باختند
نسخ شرع موسوی منسوخ شد	این همه از جهد پال شوخ شد
هست این رائے همه اهل کمال	دین عیسی نیست جز تخئیل پال
گفت ابیونی که تابع مسیح	دشمن پولس این فرقه قبیح

---

[1] موبد حکیم آتش پرست۔

[2] پال که او را پولس هم گویند یکی از علمای یهود بود او مسئلهٔ تثلیث را درمیان عیسائیان او رواج داده

عشقِ او با دخترِ شیخ الیهود | از دل او صبر و طاقت را ربود

شیخ دختر را به عقدِ او نداد | دشمنِ دین گشت از بغض و عناد

در دلش الحاد از آغاز بود | گرچه خود را امتِ موسیٰ نمود

نے چو نصرانی گرفت اصطباغ[۱] | نے خدادان بود نے عالی دماغ

ساده زالِ قسیس[۲] را از مکر و زور | اندر رهِ عیسیٰ و موسیٰ کرد دور

زین سبب ابیونیانِ پاک دین | پال را گفتند مردود و لعین

لفظ ابیونی عبرانی زبان | هست هم معنائے لفظِ عاجزان

کیست ابیونی همان مومن یهود | آنکه ایمان بر مسیح آورده بود

بود اقرارش به توحیدِ خدا | گفت عیسیٰ را یکے از انبیا

خمر و لحمِ خوک نزدِ او حرام | شرعِ موسیٰ را نموده احترام

---

۱ اصطباغ آبے که بوقت نصرانی کردن شخصے بر سر او ریزند

۲ قسیس علمائے نصاریٰ۔

زانکه عیسی عامل این شرع بود | این موحد نیز تقلیدش نمود
یافت چون شوکت به دنیا آل پل | دین پاک افتاد در چاه زوال
سه خدا گفتن نبد دین مسیح | هست این تعلیم چون هزل و مزح
بود نزد اهل بابل سه خدا | آسمان و ارض و هم جو فضا
آمد از تقلید بابل بی گمان | سه خدا گفتن میان مصریان
این عقیده گرچه پیش نحس است و شوم | پس کسان را بود در یونان و روم
این عقیده را افلاطینوس داشت | آن که تخم فلسفه در روم کاشت
درس تثلیث از همینان یافتند | بهر دین خود کفن را بافتند
رفت سه صد سال چون از بعد مسیح | دین است گشت این [illegible]
چون به دین توحید باقی نماند | رونق اندر دین نصرانی نماند
در جهان آمد شهنشاه جلیل | زبدهٔ اولاد ابراهیم خلیل
رحمة للعالمین نور الهدی | وصفش قرآن چون شمس الضحی

انبیا ... در سباق سر بسر — گفته اند از بعثت خیر البشر

... آمدش ... خبر — در زبور و انجیل ... [illegible]

گفت عیسی من زان شه محرم — ... حق ... [illegible]

[illegible]

از فتوحاتش رسد [illegible] | مژده از بهر [illegible]

از شکست فوج [illegible] شد بار | [illegible] خبر [illegible]

گفت چون فوج پیمبر کامیاب | آید از زمان نو [illegible]

کشف شد در خواب [illegible] | بعد [illegible]

ذات پیغمبر رخشید چون نور خدا | تا قیامت تافت آن [illegible]

چون سلیمان شد [illegible] اندر بلاد | خسروان گردند [illegible]

گفت او [illegible] زیبا نگار | نام او باشد محمد [illegible]

کرد [illegible] و فور | [illegible] اندر [illegible]

[illegible] | داد ما را مژده [illegible]

چون بیاید دورهٔ آخر زمان | آید [illegible]

ـــ بخت [illegible] نام [illegible]

ـــ قدار یکی از اولاد اسمٰعیل [illegible] است [illegible] اند [illegible]

ـــ [illegible] نام [illegible]

ہمچو من صاحب شریعت رہنما — ہر چہ او گوید بود گفتِ خدا

در کفش باشد شریعت آتشین — رخشد از فاران آن نورِ مبین

بود ابراہیم معمارِ کہن — دینِ حق را در جہان افگند بن

ہست اسماعیل پیغمبر ضرور — آن حجر کانداخت معمارش بہ دور

شد ز آلِ او مشید[1] قصرِ دین — در اناجیل[2] این حقیقت را بہ بین

در دساتیر[3] و بہ گیتا[4] در نگر — مژدہ ہائے بعثتِ خیر البشر

گفت از وخشور[5] تازی زردہشت — ذکرِ او را کرشن[6] در گیتا نوشت

ذکرِ احمد را بحکمِ کبریا — کرد گوتم بدھ بنامِ متریا

ابنِ مریم گفت در وقتِ اخیر — کرد سوئے قدس[7] رخسارِ منیر

ختم شد دورِ تورات یوروشلم[8] — مطلبش بود آمدِ دیگر حرم

---

[1] مشید محکم و مضبوط [2] اناجیل جمع انجیل [3] دساتیر نام کتاب آتش پرستان
[4] گیتا نام یک کتاب ہنود [5] وخشور پیغمبر بزبان پہلوی [6] کرشن نام مقتدائے ہنود
[7] قدس مسجد اقصیٰ در بیت المقدس [8] یوروشلم بزبان انگریزی نام بیت المقدس است

این عقیده داشتند حوّاریان | یک دگر انجیل آید در جہان
چون بہ زعمِ خویش عیسیٰ را بدار | کرد آویزان یہودِ بدشعار
بر سرش بارید لعن کردگار | رفت از قومش ہمہ عزّو وقار
کرد چون ردّ آلِ اسرائیل را | حق گزید اولادِ اسماعیل را
شد رسولِ ربّ برائے عالمین | احمد و محمود خیر المرسلین
مستجاب آمد دعاہائے خلیل | چون نبوت یافت سلطانِ جلیل
این نبی را ربِ خلاق الحمید | قدس نو ہم داد و انجیلِ جدید
بعثتِ احمد رسولِ پاکِ ما | بود بر انسان احسانِ خدا
ز انبیا ہر کس کہ اوّل رخ نمود | بہر قومے مختصر مبعوث بود
بر ملا گفتا مسیحِ محترم | گاہ بانِ قومِ اسرائیل آمدم
شاہِ ما آمد برائے کُلِ جہان | رحمۃ للعالمین گفتش اذن

ملہ مستجاب۔ مقبول

با تو گفتم رازہائے کردگار	در کتابِ خویش از آغاز کار
بود در دورِ ازل رازِ کبیر	قبلِ مادہ خلقتِ برق و اثیر
گشت رتق[1] و فتق[2] اجرام سما[3]	راز ثانی از کرمہائے خدا
راز ثالث آمدِ جان در جہان	راز رابع جانِ نوعِ انسیان
ہست پنجم جلوۂ نورِ ھُدےٰ	در جہان تعلیم احمد مُصطفےٰ
شد اساسِ دین آن والا گہر	وحدتِ حق وحدتِ نوعِ بشر
سدِ رنگ و ملک را افگندہ است	گفت از یک بحر انسان قطرہ است
اصلِ جملہ شعلۂ نورِ خداست	ولولہ زان شعلہ اندر قلب ہاست
اے گروہِ انسیان آن سو روید	سوئے عینِ زندگی یک جا دوید
کرد از حریّت آن شہ گفتگو	از مساوات و اخوت گفت او

[1] رتق بستن
[2] فتق کشادن
[3] اجرام سما ستارگان

منسلک کرد است دینش یکسری | چینی و منگول را با بربری
وحدتِ حق را بما آموختست | قلب ہا از نورِ حق افروختست
جز مسلمان کس نداند برملا | معنئ توحیدِ ذاتِ کبریا
ہر یکے در جسم جوید شاہ را | فرق نشناسد ز خلق اللہ را
گر نبودے دینِ احمد در جہان | جہل و ظلمت کے بجفتے از میان
ہست در اغیار از تقلیدِ ما | پرتوِ تعلیمِ توحیدِ خدا
بود از قرآن لوتھر[1] با خبر | کرد ترکِ بت پرستی سر بسر
کالون[2] اسلام را سنجیدہ بود | زین سبب آئینِ خود سنجیدہ بود
خود موحد فرقۂ نصرانیان | شد ثبوتِ مدعایم این زمان
درسِ وحدت داد نانک از کلام | خود بخوان احوالِ آن عالی مقام
نیز در ستیارتھ پرکاش ہنود | آنچہ توحید است از ما سرقہ بود

---

[1] لوتھر نام یک مقتدائے مذہب عیسوی در جرمنی [2] کالون نام یک مجدد مذہب عیسوی

چشمۂ توحید قرآنِ خداست | مصطفیٰ جملہ جہان را رہنماست
آخرینِ انبیا خیرالبشر | اظہرالآیات او شقّ القمر
گر شنیدی معجزِ پیغمبران | تو مشو چون دہریان منکر ازان
این کتابم گفت در آغازِ کار | عالمِ حق است ناپیدا کنار
از شموسِ[1] کہکشانت[2] گفتہ ام | از نجوم و اخترانت گفتہ ام
ہست بیرون از علوم و عقلِ ما | این فضائے بیکران را انتہا
پس بدان یک عالمے دیگر بُوَد | کان درونِ قلبِ تو مضمر بُوَد
رو بگردان از کلام و اوراق را | تا بدانی انفس و آفاق را
قلبِ انسان بحر باشد بیکران | چون فضا بے حد تو پہنایش بدان
فلسفی گر منکرِ وحیِ خداست | بے خبر از حسِ پاکِ انبیاست

---

[1] شموس جمع شمس
[2] کہکشان نام سفید طولانی کہ در شب مشابہ راہ در آسمان نماید و در حقیقت این مجموعۂ ستارگانست

آنچہ رخشد از قلوبِ انبیا　　آید از بیرونِ اقطار[1]ِ سما

چشمِ ہر کس آن طرف بکشادہ نیست　　ساغرِ ہر کس پُر از آن بادہ نیست

صاف باشد گر دلت اے باکمال　　اندران تابد جمالِ ذوالجلال

عکسِ شکلِ اصل دارد مختصر　　آفتابے را بہ تالابے نگر

آن چنان دل ہرچہ خواہد آن کند　　زانکہ او نے بلکہ خُود یزدان کند

گفت زین رو پیرِ کاملِ معنوی　　در کتابِ مستطابِ مثنوی

اولیا را ہست قدرت از الہ　　تیرِ جستہ باز گرداند ز راہ

لیک باشد خوئے او چُون خوئے حق　　گیرد او از رحمتِ رحمان سبق

در مثالت گویم از میرِ عرب　　بہرِ اعدا خواست لطف و مہرِ رب

بشنو اعجازِ نبی را مختصر　　در کفِ بوجہل تہلیل[2]ِ حجر

---

[1] اقطار جمع قطر خطے کہ در میان دائرہ کشند

[2] تہلیل کلمہ طیبہ

هم ز تکثیرِ طعام و از لبن[1] — در حُدَیبیه[2] ازان آبِ دهن

جذعِ حنانه بهجرانِ رسول — گشتن آن چوب از فرقت ملول

این همه بر صدقِ دعوایش گواه — لطفها بروے ز درگاهِ اله

داد او از دورِ مستقبل خبر — در صحاح[3] و در سنن کن یک نظر

با سراقه[4] گفت آن عالی تبار — با تو دادم من سوارِ شهریار

این به دورانِ عمر آمد پدید — مر سراقه را همان زیور رسید

داد روزِ خندق آن عالی مقام — مژدهٔ فتحِ عراق و مصر و شام

از خروجِ قومِ اتراک[5] و تتار — کرد مارا باخبر آن نامدار

مژدهها داد او ز لطفِ کبریا — از غزائے هند و قسطنطانیا

گفت بارے آن امیرِ مرسلان — چون بیاید دورهٔ آخر زمان

---

[1] لبن شیر

[2] حدیبیه نام جائے که نزدیک مکه معظمه واقع است

[3] صحاح کتبِ احادیثِ صحیحه

[4] سراقه نام صحابی

[5] اتراک جمع ترک

بر عروج آیند اقوامِ فرنگ — بر ہمہ غالب چہ در صلح و چہ جنگ

زان کہ آنہا ز اتفاقِ ہمگنان — خودسری را منع دارند از شہان

کے بگنجد در سطورِ این کتاب — شرحِ حالِ سرورِ عالی جناب

غیر او از انبیا دیگر کہ بُود — آنکہ در تاریخ کس ذکرش نمود

لیک تاریخِ ملل[1] ار بنگری — ہست ہر یک پُر ز حالاتِ نبی

گرچہ شانِ او ز شاہان بیش بُود — سیرتِ او سیرتِ درویش بُود

روزِ فتحِ مکّہ از رحمِ عمیم[2] — دشمنان را کرد در دینِ مستقیم

دادنِ جا بہرِ وفدِ عیسوی — خود بہ صحنِ مسجدِ پاکِ نبی

دادنِ اذنِ عبادت بہرِ شان — اندرونِ مسجدِ خُود آن زمان

مے نماید پیشِ عالم آشکار — وسعتِ قلبش ز لُطفِ کردگار

عار او از خدمت و محنت نبود — برکس از وے کلفتِ زحمت نبُد

---

[1] ملل جمع ملت

[2] عمیم جمع عام

چون پلیدی کرد ضیف[1] نادرست — بستر مهمان ز دست خود بشست

خنده روئی و مهربان و خوش مزاج — بود سلطان بی قلاع[2] و تخت و تاج

خطبهٔ آن شاه در حج اخیر — در همه عالم ندارد یک نظیر

از حقوق زوجه و جار و غلام — کرد بس تاکید آن عالی مقام

ذات خود را هیچ اهمیت نداد — گفت خود را عبد آن رب العباد

وقت رحلت گفت یارب از کرم — تو مگردان قبر ما را چون صنم[3]

سر وحدت را ندانست این جهان — با همه جهد بلیغ مرسلان

تا دروس[4] وحدت رب العلی — داد خیر الناس احمد مصطفی

غور باید کرد اندر امر کن — شرک را برکند آن از بیخ و بن

ماده خود باشد چو محکوم خدا — امر کن کافیست بهر ارتقا

---

۱ ضیف مهمان
۲ قلاع جمع قلعه
۳ صنم بت
۴ دروس جمع درس

پس شریکے را نماند احتیاج	امرِ کُن داروئے دردِ لاعلاج
در جہان ماند منوّر تا ابد	نامِ احمد ختمِ توحیدِ احد
گرچہ او با خاکیاں در خاک بُود	رتبتِ او برتر از افلاک بُود
من مثالِ احمد و اہلِ جہان	با تو گویم این حقائق را بدان
ما ہمہ اصحابِ کہفیم اے رفیق	تنگ روزن دار دایں غارِ عمیق
سایہ ہائے عالمِ بالا بہ غار	میرسند از سمتِ روزن برجدار
عقلِ ما شد محوِ سیرِ آن ظلال	بے خبر از اصل و در بندِ خیال
نیست بہرِ علمِ ما دیگر اساس	غیر از تخمین و از ظن و قیاس
قیدیانِ غار از حالِ برون	کے شوند آگہ بغیرِ رہنمون
خالقِ ما ذاتِ احمد را گزید	او تماشائے ہمہ عالم بدید

لہ جدار یعنی دیوار

گرد سوئے عالمِ بالا خرام — یافت در قوسین او ادنیٰ[1] مقام

از تقاضائے کرم رب العبید — با محمد داد قرآن مجید

چیست قرآن جذوۂ[2] نورِ ازل — در جہان از بارگاہِ لم یزل

تو مجو از انس شرحِ این کتاب — کے نویسد شرحِ حکمت را ذباب

ساکنانِ غارِ تاریکیم ما — ناظر از سوراخِ باریکیم ما

شرحِ اسرارِ برونی چون کنیم — گرچہ دلہا را زغم پُر خون کنیم

مرتقی گردد چو زین حالت بشر — سرِّ قرآن را شناسد بیشتر

بہرِ ما در این دو سہ روزہ حیات — چیست بہتر از عمل بر امّہات

در دو عالم توشۂ راہِ نجات — این نماز و حج و روزہ و زکوٰۃ

گفتگوئے ما ہمہ وہم و خیال — در دماغ افتادہ از سیرِ ظلال

---

[1] قابَ قوسینِ او ادنیٰ ج — مسافتِ دو کمان یا نزدیک تر از آن (تفسیر حسینی)

[2] جذوہ یعنی پارہ

تو درونِ غارِ تیرہ مبتلا — مقصدت بیرون زِ اقطارِ سما

ہست قرآن رہنمائے زان طرف — ار نگیری این سرش را لاتخف

این کلامِ حضرتِ ربّ العلیٰ — ہست یا مایادگارِ مصطفیٰ

مصطفیٰ نور الہدیٰ شمس الضحیٰ — مصطفیٰ خیر الوریٰ بدر الدجیٰ

ہر چہ گفتند از تعصب غربیان — من نہ استم ضرورت ردِّ آن

گر نداند ولِ قدرِ شاہ را — چشمِ نابینا نہ بیند ماہ را

عف عفِ مشتے زدیوانہ سگان — کے کند نقصان ماہِ ضوفشان

ساخت در یثرب شہنشاہِ جہان — جنتے رشکِ گلستانِ جنان

تو بخوان احوالِ اصحابِ رسول — جنّتی بود آن عزیزان را اصول

از مواخات و ہم از ایثارِ شان — از محبت گرمیٔ بازارِ شان

بود این جنت پر از نخل و ثمر — تا بروزِ قتلِ بے ہمتا عمرؓ

لہ غربیان یعنے اہلِ مغرب

بعد از آن آغاز شد دورِ خزان | قتلِ عثمان سوخت اشجارِ جنان
پس علی کوشید تا بارِ دگر | جنّتِ احمد بگردد باروَر
لیک رقصِ قردگانِ ملکِ شام | بر سرِ منبرِ خیر الانامؐ
کرد سوئے خویش جذبِ عامیان | جد و جہدِ مرتضٰے شد رائگان
دورِ خوبِ زمرۂ اصحاب رفت | رونقِ بازارِ آن احباب رفت
آخرین جلوہ ہائے آن زمن | رخشد از انوارِ ایثارِ حسنؓ
بعد از ان افتاد چون غوغائے عام | شد نہان شمسِ اخوت در غمام
یک شبے پیغمبرِ آخر زمان | دید در رویا بمنبر قردگان
کیستند این قردگانِ آخرین | بعد از پیغمبرِ پاکیزہ دین
من زرقاصانِ پوزینہ صفت | بر سریرِ پاکِ احمد گو بمیت
اکثرِ شاہان کہ بر روئے جہان | سروری کردند با اعزاز و شان
بر منابر رقص قردہ کردہ اند | بیخِ جنت را زبُن بر کندہ اند

چند کس بودند زینها لاکلام — چون عمر عبدالعزیز نیک نام

جمله مے رفتند رخ سوئے هبوط — تا بیامد دور تخریب و سقوط

گر تو عیب خود ندانی اے عزیز — مے شوی چون قردگان بے تمیز

شاوِرُوا فِی الْاَمْر چون دادی نه یاد — قوم تو در قعر گمنامی فتاد

بادشاهان مست از جام غرور — داشتند از اَمْرُهُمْ شُوریٰ نفور

کرد شرح فتنهٔ شر بهر ما — جسم پرخون شهید کربلا

ملک حق را چون جهنم ساختند — لاجرم حق حکومت باختند

زانکه تخلیف است صالح را مقام — طالح دوزخ وطن باشد غلام

ساختند اصنام از رسم و رواج — حق گرفت از قوم مسلم تخت و تاج

اے مسلمان رخ ز خالق بر متاب — فایده کے بخشدت بعض الکتاب

تا طواغیت کهن را نشکنی — کے قدم بر جادهٔ حق بر زنی

دین احمد را تو شمع راه دان — بشکنی طاغوت را گر مے توان

دہر شد ظلمت کدہ خائف مشو	گردِ این اصنام تو طائف مشو
گرچہ قیدِ بابلی چون دانیال	تو مشو غافل ز ربِّ ذو الجلال
آن خداوندے کہ با این دَور داد	این چنین منیت وہ این عدل و داد
از لقائے مسلمین خواہد مدام	تو شوی منظورِ ش از جہدِ دوام
در رہِ آن ذو الجلالِ بے نیاز	سعی باید مرد سوز و دل گداز
کن ز توحیدش منوّر قلب را	تا بیابی نصرت از امرِ خدا
شاد باش اے دل کہ از الطافِ ربّ	بوئے رحمان آید از خاکِ عرب
تا تواریخ امم را ابتداست	قومِ سامی حاملِ شرعِ خداست
این زمان ہم چشم دارم از عرب	رہنمائے خلق را بر راہِ رب
خاکِ آن کو روب با عجز و نیاز	روضۂ رضوان بود کوئے حجاز
نیز امیدے کہ از مغرب زمین	دُور گردد کینہ با دینِ مبین
پاک دل اقوامِ مغرب بالضرور	از شعاعِ دینِ حق گیرند نُور

شهریاری داد ربّ العالمین
غربیان را بر گروهِ مسلمین

شاید این باشد رضائے ذوالمنن
تقویت زیشان به دینِ خویشتن

علم مادی است در مغرب کمال
هست در اسلام نورِ ذوالجلال

گر میانِ این دو یک جانی شود
مجمع البحرین نورانی شود

سرِّ دینِ مصطفٰے ظاہر شود
قلبِ مردم از حسد طاہر شود

از محبّت جملہ عالم پُر شود
ہر یکے قطرہ بہ دریا دُر شود

ختم گردد دورِ پیکار و حروب
دُور گردد خُوئے شیطان از قلوب

باب رازِ مادہ را باشد فتوح
سیرگاہِ عقل گردد دشتِ روح

گردد این دنیائے ما جنّت نظیر
نے درو بغض و حسد نے دار و گیر

منزلے بس خوشنما در راہِ ماست
پیشِ چشم از جہل و نخوت پردہ ہاست

حق بود دینِ محمد مصطفٰے
در جہان حق را تو بخشیدی بقا

خالقا از حرمتِ خیر البشر
از گناہِ من نمائی درگذر

آمدم از بارِ عصیان پشت خم | بر درت یا رب بہ امیدِ کرم
گرچہ از اعمالِ خود ہستم خجل | دارم از توحید تو نورے بدل
یا خدا قائم مرا بر دین بکن | ای فرشتہ بر دعا آمین بکن
تحفۃ الابرار بود اول کتاب | یادگارِ جوشِ افکارِ شباب
اندران گفتم ز توحیدِ اللہ | از شرورِ مردمِ گم کردہ راہ
مشرق الانوار در احکامِ دین | شد رقم از لطفِ رب العالمین

این صحیفہ ہم ز فضلش شد تمام
ہرچہ در دل بود گفتم والسلام

افضل الذکر

اشہد ان لا الٰہ الا اللہ محمد رسول اللہ

مناجات بدرگاہِ قاضی الحاجات

کہ در ایّام اشتداد مرض فالج نظم شُد

الٰہا خالقا پروردگارا	بپا دارندۂ لیل و نہارا
تو خلّاق الٰہ العالمینی	تو شاہِ یومِ دین حق المبینی
تو رحمانی رحیمی ذو الجلالی	تو پاک از کفو و ندّ و مثالی
خداوندا تو ستّار العیوبی	خداوندا تو غفّار الذنوبی
تو قہّار و تو جبّاری خدایا	تو ستّار و تو غفّاری خدایا

خدایا مالکِ ہر دو جہانی — خدایا خالقِ کون و مکانی

تو کردی اے خدا رتق ہیولیٰ — تو فتقش کردی و آن شد مجلّیٰ

نظامِ نجم و کوکب آفریدی — تو روز روشن و شب آفریدی

پر از انجم نمودستی فضا را — چو گوئے ساختی این ارض ما را

شمارِ این نجوم بے شمارند — بہ حکمت در فضا رہ می سپارند

زمین از حکمِ خالق بے قرار است — مسافر گردِ محورہم مدار است

ہمہ اجرام از حکمِ خداوند — بہ افلاکِ مدار خویش تازند

تو دادی رتبۂ طینِ مضمحل را — نبات و حے نمودی آب و گل را

ثمر دادی تو انواعِ شجر را — ز طین کردی تو آغاز بشر را

ز حکمت اے خدائے پاک داور — بجر دند ارتقا احیا سراسر

ترا از لطف چون بر وی نظر شد — ترقی کرد جرثوم و بشر شد

تو دادی عقل انس پرخطا را — دلیلِ راہ نمودی انبیا را

زخاصانِ تو آدم شیث و نوح اند | چو ابراہیم و آلِ او رفتوح اند
ذبیح اللہ اسماعیل خوانند | چو اسحاق ابِ اسرائیل خوانند
چو موسیٰ آنکہ با حق گشت گویا | ز اعجازش لب شد شق آب دریا
چو داؤد و سلیمانِ مکرّم | کہ بودند سرِ دوستانِ معظم
چو عیسیٰ پیمبر پاک بنیاد | کہ او از بطنِ مریم بے پدر زاد
چو رحم تو بعالم شد فراوان | محمد مصطفےٰ آورد قرآن
محمد رحمۃٌ للعالمین است | محمد ہادیٔ روئے زمین است
محمد سرورِ لولاک باشد | محمد برتر از افلاک باشد
محمد صدرِ بزمِ کائنات است | محمد چشمۂ آبِ حیات است
چو شمسِ دینِ احمد بر زمین تافت | زمین تکمیلِ علمِ تو ... یافت
حجابِ حق باو کے داشت تامین | برفت ... ...
وجودش فخرِ موجودات باشد | ز حق دیدِ ... ... باشد

خداوندش ثناها کرد و تبجیل — کتابش ناسخ توریت و انجیل

خداوندا بذاتِ کبریاییت — خداوندا بحقِ انبیاییت

خداوندا بحقِ مصطفاییت — بحقِ آن رسولِ باصفاییت

بحقِ وحدتِ ذاتِ قدیمت — بحقِ رتبتِ عرشِ عظیمت

بحقِ این کلامِ پر جلالت — بحقِ این کمالِ بی زوالت

بحقِ جمله آیاتِ کلامت — بحقِ جمله احکامِ عظامت

بحقِ کعبهٔ بیت الحرامت — بحقِ رتبتِ ماهِ صیامت

بحقِ صدقِ صدّیقِ معمّر — بحقِ رتبتِ فاروقِ اکبر

بحقِ ناشرِ قرآن عثمانؓ — بحقِ مرتضیٰ محبوبِ سبحان

بحقِ اہلِ بیتِ پاکِ اطہر — بحقِ جمله اصحابِ پیمبر

بحقِ جمله خاصانِ یگانه — ز وقتِ مصطفیٰ تا این زمانه

بمن ده صحتِ گم کردهٔ من — بده جانم بجسمِ مردهٔ من

خداوندا عطا کن تندرستی — نجاتم ده ز رنج و ضعف و سستی

تنم رنجور و مفلوج و ضعیف است — ز پا افتاده چون مور نحیف است

برفت آن طاقت و تاب و توانم — شده بے حس لحوم و استخوانم

خداوندا چہ علّت رو بمن شد — کہ عالم عبرتِ اہلِ وطن شد

الٰہی بے مثال و لا یزالی — قدیمی کاملی پاک از زوالی

ز حکمت نار و جنّت گشت پیدا — ز لطفت شد بعالم دین ہویدا

مرا دہ باز آن تاب و توانم — میاور نقص در نطقِ لسانم

خداوندا ز الطافِ نہانی — مکن شل دست و پایم در جوانی

اگرچہ پُر گناہ و روسیاہم — بدربارت خدایا داد خواہم

نہ راہ دادم بدل ہرگز شکے را — نہ جستم غیر وحدت مسلکے را

گذشتہ بارگاہِ چون تو شاہے — نہ رفتم در پئے طاغوت گاہے

ندانستم شریکت ہیچ کس را — ترا عبدم نہان و آشکارا

نکردم شرک از جہل و ضلالت　　نہ اندر وحدت و نے در رسالت

سزائے بغی عصیان را چو دادی

بکن رحمے کہ تو رب العبادی

اغلاط نامۂ کتاب صحیفۃ التکوین

صفحہ	
۲۰	دسویں شعر کے بعد ایک شعر رہ گیا ہے۔ وھوھذا:۔ گرچہ با مردم حکیم نیک خوئی گفت شکل ارض باشد مثل گوئی

صفحہ	صحیح	غلط
۲۳	شہریاران را بہ سر ذوق حروب	شہریاران از سر ذوق حروب
۱۱۴	چشم پوشی باید اے استادِ فن	چشم پوشی مکن استادِ فن
۱۹۰	بُود ملکے دلکش و بسیار خوب	بُود ملک آن سمت بسیار خوب

صفحہ	سطر	صحیح	غلط	صفحہ	سطر	صحیح	غلط
۲۱	۶	ضیف	سیف	۱۰۰	۳	ہمچون	ہمچو
۳۴	۷	راشمار	ازشمار	۱۱۴	۱۰	بحرِ اعظم	بحرِ عالم
۳۵	۳	زین سیارکہا	ازسیارکما	۱۱۶	۱	جامِ جان پرور	جان جان پرور
۳۵	۶	شد تعیین	شد یقین	۱۸۶	۱	اِقتصار و	اقتصار
۴۰	۱۰	کہکشان شمس	کہکشان شمس	۱۶۹	۹	بری کہ	ہری کہ
۵۷	۷	بُعد	بعد	۲۱۶	۱	خالقے داند	رب داند
۶۹	۹	عطارد را	عطارد از	۲۴۳	۵	غفلت عنود	غفلت نمود
۷۳	۸	یازآ ماس	بازآ ماس	۲۴۸	۷	گشن	گرشن
۷۸	۲	نیف	سیف				